कैयटेन दर्शितेत्यत्र विस्तरः ३८ पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ३९

प.शे बलीयस्त्वं बलवत्त्वं विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ३९ नन्वेवमिडित्य

२ त्र परत्वात्तानङा बाधितो ऽधिर्न स्यात् अत आह पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धं ४० नन्वेवंति

स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नानुडा बाधितो ऽधिरिति प्रोद्देशे पुनःप्रसङ्गादेशः स्यादत आह सकृद्

गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव तत्र क्वचिद्भिन्नार्थयोरेकस्मिन्युगपदभ्या

कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेण तज्जातिव्यक्त्योरुभयप्रसंगे नियमार्थं वि

प्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः यथा तुल्यबलयोरेकप्रेष्यो भवति स तयोः

पर्यायेण कार्यं करोति यदा तदुभयोर्युगपत्प्रेषितो नानादिक्षु च कार्ये तदोभयोर्न करोति

यौगपद्यासंभवात् तथा शास्त्रयोरप्यर्थयोः क्वचित्तु यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्र

तिपत्तौ प्राप्तायामिदं परं विप्रतिषेधे तत्र कृते यदि पूर्वस्य प्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति

पुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टं यत्तु कैयटादयोऽपि कौ

यद्वै इति लक्ष्यं न तत्समावदु भयापर्यायेण शास्त्रयोस्तल्लक्ष्यविषयोर्वारितार्थ्येनप २

स्तत्वान्यतादृशानिर्वचनत्वाभावः सुतरां अत एव तादृशाद्यर्थबोधः अन्यथाशक्तताबद्धे
दृकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् एवं च रामकृतिमातस्यपुरमाद्विदितस्तत्त्वं श्लोऽस्य
स्यपरादिवत्वेन सुपृत्वमितित दंतत्वमनर्थसमाजस्य छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहार
वत् मातेतु तत्वं लोकन्यायसिद्धं अत एव व्राह्मदीव्यतेऽत्रेति भाष्यप्रदीपस्तिष्ठतेकद
शादीव्यवहारानुकरणमिदमित्युक्तं किमर्थं विकृतनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो
ऽबत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदिति इत्युक्तं एतेनायं न्यायः शास्त्रोपका
येऽस्य शास्त्रोपविकार एवेत्यपास्तं विकृतावयवनिबंधनकार्येषु नायं छिन्नपुच्छेश्वनिशु
नत्वाव्यवहारवत् विकृतावयवव्यवहारस्य दूरुपपादनत्वात् एवमनकपरिमाणप्र
ह्रणेऽपि न्यायस्य सुसंगतेः एतेन विधिरित्यत्र भाष्ये कुपेटयोर्ध्वनितं यत्र त्वदंतदधि
कवाविकृतं तत्र जातिव्यंजकरूपावयववर्णनाभावेन तत्वावगतेर्ना कार्यसिद्ध्यर्थं
विकृतानन्यरूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च न्यायनिवृत्तेरत्र कविल्लन्यायानुसारान्यायाना
तांतेनाभीतानस्मादिविहितस्य [illegible] चकुविन्याय वृत्तिप्रयमंयोदृवेसवर्णा रित्यत्र

जातिपदेपितज्ज्ञात्याश्रयतच्छक्तिविषयकत्वमेवैनैतच्छक्तिविषयकत्वमित्य
प.प्रो त्रविनिगमकाभावस्तत्रलक्ष्यानुसारात्कचित्कालीयदृष्टांताश्रयणात्कचि
२१ लौकिकदृष्टांताश्रयणादितिभाष्यसंमतमार्गएवेतिबोध्यं द्वयोः कार्ययो
र्यौगपद्यासंभवेनविप्रतिशास्त्राप्रवेशोदामिकोगुरोतिसूत्रेकैयटेस्पष्टंय
२ थाप्रियाकादित्यादौनानङ्श्राभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौसत्वस्वनिमित्तानंतर्यासं
भवःपद्यपितातङादेस्थानिवत्वेनास्त्वृतवत्तयाप्यादेशप्रवृत्युत्तरमेव
लनतत्प्रवृत्तिकालेएवतुमत्तज्ञत्वयोरपिविप्रतिषेधोस्तुनीत्यादौयुगपद
संभवःपदानामाडूत्यस्यनुमुप्रवृत्युत्तरंप्रवृत्तेःएवंमिंधीत्यादौताङ्श्रा
भावयोर्युगपदेकस्यानिसंबंधलामारूपनिमित्तानंतर्यास्यवासंभवेवो
ध्यःनुनु टोरपिनुद्दिश्रजादिविभक्त्यानंतर्यवाधः नुमिकृत्स्वांतांगवाधद्
त्यसंभवाद्विप्रतिषेधःकचिदिष्टानुरोधेनपूर्वशास्त्रस्वारितत्वप्रतिज्ञावे कौम २१

तन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयोपूर्वेशाक्त्यानुपपन्नवएव जातिपक्षेतल्लक्ष्यतावच्छे
दकाक्रांते कश्चिद्वारितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सकृत्प्रतिपत्तन्यायेनयुगपदुभयासंभव
रूपविरोधस्यसत्त्वेनउभयोरप्यप्रामाण्यपरिविध्यर्थमिदमितिपुनः प्रसंगविज्ञानसि
द्धिरितितन्न व्यक्तिपक्षेसर्वेलक्ष्यंप्रतिनजातिपक्षेइत्युक्तमानाभावात् न
ब्राह्मणान्हन्यादित्यादौजात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेवजातिपक्षाश्रयणा
भावप्रदर्शनात् अतएवसर्पस्तत्रैभाष्येजातिपदार्थेऽनवयवेनसाकल्यवि
धेप्रवृत्तेर्गोरनुबंधइत्यादौसकलगवानुबंधनासंभवात्कश्चिदेवगुणभूतंक
द्रव्यंचोद्यतेनासर्वद्रव्यगतेगौरनुबंध्यइत्यादावेकशास्त्रोक्तमपरोक्षासाके
मित्युक्तं किंचभाष्योक्तत्वजातिदृष्टांतस्यव्यक्तिपक्षेएवसर्वविषयत्वंनजा
तिपक्षेइत्यत्रमानमस्ति अपिचव्यक्तिपक्षेप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन
चरितार्थयोरिदंव्यक्तिविरोधात्तस्यविषयकत्वंनकल्प्यतामितिवक्तुंकल्प

प.प्रो वस्यापास्येपि तद्व्यवधानेन तत्सिद्धिः शवादिस्पृष्टपूर्वेणैव नियमः पक्षलमात्र
मात्रापेक्षत्वात् तत्रैव अन्तरङ्गश्रोत्रग्राह्यलकारविशेषापेक्षत्वात् स्यादेवापाऽवहिरङ्गा इतिदि
२२ क्यागलदकापंचम्यामपिनदोषः अत्र पक्षद्वयः स्यातिस्तवेस्यविषयेतिव्याख्येयं
श्रीमतेनपक्षद्वयोदोभाविसंज्ञाश्रयणेतितत्तुभिन्नवाक्यतयासामान्यश्रास्त्र
विहितानांनियमेत्तुगादिनेवनियमेनजातनिवृत्तेरंगीकार्यमुक्तवंतप्रति
मामकूङितिकितेनकृतम् इतिन्यायस्तुनात्रशास्त्रेश्रापयितुंशक्यः नियमादि
शास्त्रांतांबेपर्यायेणैवध्वनितेचदृष्ट्यानेनतरं तमेत्तिसूत्रेभाष्येप्राप्यानर्थ
क्यत्तुवृद्धिसंज्ञासूत्रेभाष्यंतिरस्कृत्तसामान्यशास्त्रोत्तोस्यानिष्टसद्रूपमत्वस्य
केयटोक्त्याप्राधानानुरोधेनगुणभेदकल्पनानाक्तावेत्यक्तेलिकल्पनाकार्या
प्रत्ययनिवृत्तौचतत्वालितप्रकृतेरपिनिवृत्तिःकल्पेतिगौरवमित्यन्यत्र
विस्तरः। ३८ परानित्यवलवत् कृत्ताकतप्रसंगित्वात्तन्नाकृतामावक २२

त्वात्तद्विते नाधिकं कार्यमित्यर्थात् । नैवमेवं भवतीति न सर्वविप्रतिषेधासंग्रहो
ताद् इति स्वरितेनाधिकमभाष्ये विप्रतिषेधसूत्रस्य परं प्रवृत्तस्य ह्येवं वाचित्वात्तत्र
हे इति विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये उ॰ नन्वेवमेधितेपचेते इत्यादौ परत्वाद्विकरणो
नुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानात् ग्रं तत्र विकरणाभ्या
नियमाच्च लोपात् ग्रं नचैवं धातोः त्यसनापीति सूत्रे तस्य विभाषा तङ् विधानं ज्ञा
पकं ग्रं अन्यथास्य व्यवधाने नियमानामप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयपदसिद्धा
विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् ग्रं तत्रार्थे ज्ञापितेऽपि तु स्पष्टमिति तत्र विषयसप्तमी बाधाते
ग्रं अनुदात्तङित इत्यत्र भाष्ये कैयटोऽप्येवं विकरणाव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्ति
रिदं ज्ञापकमिति शब्देन्दुः इति तङित्यत्र भाष्ये ध्वनितं वस्तुतो भावकर्तृकादनुदात्तङि तङ्
तङित्यादि प्रकरणोक्तिबाधितविषये कवाक्यतया विधायकं तत्र धातोरिति विहित
पंचमीति तत्समानाधिकरणमनुदात्तङित इत्यादि विहितविप्रत्ययमेवं बला

प॰ शे॰
२३

नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंगसत्वमिति भाव
स्तदाह ४५ यस्य बलवदन्तरंगाणि निमित्तं विहन्यते तेन तदनित्यं ४६ क्वचित्तु बा
धकाबाधितफलोपहितप्रसंग एव नित्यत्वे तदाह यस्य च बलवदन्तरंगेण निमि
त्तं विहन्यते तदप्यनित्यं सत्वमेकपक्षे न एतदुभयमपि लोकव्यवहारसिद्धमुदा
हृतं वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य बालिनः
प्राबल्येन व्यवहरन्ति भगवत्सहायैः योऽबलैर्जयं लब्धो योऽबलानां प्राबल्यं व्य
वहरन्ति चेति सबलत्वानुरोधानवस्थितत्वं तु टः प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये स्व
भिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीत्युच्यते ४७ यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नि
त्यत्वं च तत्र तु मन्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुक्तं लेख्यम् अत एव
तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्ये ४८ अत एव तु तत्तत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशि
नः स्वीकृतिप्रतिबंधपक्षे तु के टोगो चडिदित्यत्र स्थापि नित्यत्वान्तरं त्वमुक्तं दृष्ट्वा २३

स्याभाविकस्यानादित्वाक्षाभाविकस्येव तत्त्वकस्यानमुचितमिति नित्यस्यबलव
त्त्वबीजं ४ तदाह कृताकृतप्रसंगिनित्यं तद्विपरीतमनित्यं अतएवतदति
इत्यादौ परत्वादपि गुणान्नित्यत्वाद्वृद्ध्यादिर्भवति ४२ यद्यपि किंस्विधितया ए
वंप्रवृत्तिलक्षणं किं संबंधितया पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसंगित्वमित्याशयेना
ह शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति इदंशब्दः स्थितः इति सूत्रे ताव्यस्य
ह तत्र हि न्यायविशतित्वं अविकरणे कृते तदंतस्याड कृते धातुमात्रस्य तदनित्य
इत्युक्तं ४२ एतत्तुल्यन्यायेनाह शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरात्प्राप्नुवतश्चान
त्यत्वं ४३ एतन्मूलकमेवाह लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः अतिदेश
विधेयं इयम सिद्धवत्सूत्रे के पठेनोक्ता ४४ पदानुशासनव्यतिरेकेणातद्विधेय
कार्यपरत्वेन नित्यत्वादिविचारे पदाविध्यकि विशेषाश्रयणास्तदाह क्वचित्
कृते तद्धितिपे नित्येनानिमतस्य प्रसंगमात्रे
ताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि नित्यता

विधित्वं दंतस्येतिसूत्रेभाष्ये ऽकोपधायाईत्याद्दे ऽपितदंतविधेस्थानऽत्यत्रां
प॰शे तरंगत्वाघ्नतोगुणोनाधकत्वमिष्यतेतन्नसिध्येतूऊनशास्त्रमाश्रित्यपरत्वाद
२८ गुणेनशास्त्रमाश्रित्यगुणाऽत्यंतरंगत्वागुणएवस्यादितिअंतरंगत्वापटुःप्रवि
वांडुलकादेशादिकेनप्रत्ययेगुणवलोपोऽंतःप्रसंगोऽपवादत्वाद्वलोपंवाध
तेगुणंत्वंतरंगत्वाधनेगुणोऽंगसंज्ञानिमित्तकत्वाल्लघूपधामाधंधा
धातुकेचाश्रयातिऊठ्तुवकादिमनुनाश्रिकादिंचप्रत्ययमिश्रिल्यापेक्षत्वाद
दंतरंगत्वत्वकृतेपरत्वाद्गुणोप्राप्नोतिःएवंचसंज्ञापेक्षस्याऽपिबहिरंगत्वस्यप्रह
मेनोक्तमितिचेन्न तदंतविधानपिवकुपदाद्यपेक्षत्वरूपबहिरंगत्वस्यऊठोस
त्वेनतत्रैमेकपनपरमाष्यासंगतेःबहिरंगोंतरंगशास्त्राभ्यांबहुपेक्षत्वाल्पा
पेक्षत्वयोर्गास्त्रमपालिमाश्रित्यतथासत्यसिद्धमकोपेक्षमत्वापेक्षेऽत्येववदेत २८

स्वपुष्पमत एव हेतोर्नित्यत्वादित्येव भाष्ये उक्तं एवं नित्यान्तरंगयोरपि बलत्वम
पिपोगपदासंभव एव बोध्यं नित्यादप्यन्तरंगं बलीयोन्तरंगे बहिरंगस्यासिद्
त्वात्तदाह ९ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे अन्तर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयोपनिमित्तसमु
दायमध्ये तदन्तर्भूतान्यंगानि निमित्तानि यस्य तदन्तरंगं एवं तदीयनिमित्तसमुदा
पाबहिर्भूतांगकं बहिरंगं एतच्च खरवसानयोरिति सूत्रे असिद्धवत्सूत्रे भाष्य
कैयटयोः स्पष्टं अंगशब्देन शब्दरूपमेव निमित्तं गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधा
न्यात् तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरंगत्वं अत एव नतिसृतिसृनिषेधश्री
तोर्थान्यथा स्त्रीत्वनिमित्तकस्य तिस्रादेशस्यान्तरंगत्वात्त्रयादेशे तद्वसंगतिस्स
हेव अत एव त्रयादेशान्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्तिका
दिसंगच्छते एतेन णोपदेशः इत्यादावुपादानामंगसापेक्षत्वेन बहिरंगस्यासिद्धत्वा
बलित्वापेन स्यादिति परास्तः पाटेश्रपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगत्वाच्चेन्नुप

नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरंगत्वेनासिद्धत्वेन तत्र न संज्ञाकृतबहिरंगत्वमाश्र
प.शे यणात् पंचेत्यत्र निषेधस्तु हि पंचपक्षाप्रेति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्व
२५ पदत्वमादायेति बोध्यं अत एव कृतितुक् गृह्णातं चरितार्थं वृत्रहभ्यामित्यादौ पद
त्वेपि नलोपस्य बहिरंगत्वाभावात् भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तकत्वेपि नलोपस्य तन्नि
6 मित्तकत्वाभावात् परंपरयानिमित्तकत्वमादाय बहिरंगत्वं तु अपरीतानुमानं च
नितचेदं नलोपः सुबिति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितं अंतरं
गे कर्त्तव्ये ज्ञापकेन कालप्राप्तिकं बहिरंगमसिद्धमित्यर्थे वृक्षादिषु पदसंस्कारपक्षे
समानकालत्वमेव वृक्षो रिति बोध्यं एतेन तरंगाद्बहिरंगो वलोपप्रकृतिपरिभाषा
त्वमित्यपास्तं एतेन सापिस्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याप्रत्याख्यानाच्च अंत
रंगाद्बाह्यत्वमस्याप्तिं सूत्रे पंचतत्पादानप्रवर्तते तत्पाया असिद्धत्वात् अस्यां च

अतएवबहिःप्रतिबंधस्तत्रभाष्येगुणाधमादेश्येतत्रंगत्वादित्यस्यस्थानइत्युदाहर
णानतुगुणादृष्टंतत्रंगत्वादिस्तुक्तंत्वदुष्यात्तदपिबहुकुमुचितंप्रायस्यात्तदेवबहु
मुचितंसमर्त्वंतत्रंगपरिभाषयात्तदानमसमनवात्तत्रलोकेकिंचभाष्येकनित्यत्वा
द्गुणास्तुवैष्ठगुणास्तुउठियतावाधितत्वादनित्यः ऊनऋद्धमाङ्गेत्यस्यादिभाष्ये .
णाःचपरिभाषायामंतप्राप्तेनसत्वस्यापितपोपात्तप्राप्तेनपदेनिति तमेवनिष्ठयतः
तिस्पष्टमेवोक्तंपत्वंकेपदेनतदंतविधिपक्षेपरत्वादुणाप्राप्तोतीत्युक्तंतत्तु
(ऊनऋद्धमाङ्गेत्यस्यादिभाष्यासंगत्याचिंत्यंबहिलोपेतत्रंगपरिभाषानप्रवर्त
तइतितुनयुक्तं तत्सूत्रभाष्ये एवबहुव्यादिषुलोपात्तिप्रसंगमाशंक्यापदेशासाम
र्थ्यान्ननचवृद्ध्यतिद्युस्यादौचारितार्थ्येबहिरंगतयासेवसेनगास्यासिद्धत्वेनद्वव
मेवतस्याहरितिभाष्येपक्तेपत्वनस्थायरूपस्थानामसिद्धत्वाव्यचेत्यत्रनयदिति

प॰ शे
२६

कालपदेन तु पाद्यांतस्य वृत्तिर्दुर्वारैवाच्यं पूर्वं प्रतिपरस्यासिद्धत्वादंतरंगाभा
वेनतंप्रतिपरासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यं एवंहि विनिग
मनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः चपूर्वत्रेत्यनेनत्यदेतेनतेनानुमानिक्या
असिद्धवाधस्यैवोचितः अतः कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामस्यानुपस्थितिरेव
ातएवकार्यकालपक्षमेवोपन्यस्योक्तयुक्तिं कृत्वाक्तोयंपरिहारोनवा
बरंगलक्षणानामानादितोसूत्रं विसर्जनीयस्त्रेमाद्यसिद्धातिनात्रिपादिस्थे
तरेणकर्तव्येयंपरिहारोनयुक्तइतितदर्थः किंतुवचनमेवारंभणीयमिति
तदाशयः अतएवनिगाल्यतइत्यादौलत्वार्थंतस्यदोषइतिवचनमेवार
ब्धं अन्यथांतरंगत्वात्तिलोपात्पूर्वंवैकल्पिकलत्वेततोयण्स्याप्पमेवप
पिललानुरोधादनुमानिक्याप्यंतरंगपरिभाषयापूर्वस्यासिद्धस्यपूर्वत्रे
त्यस्याबाधंवदंतितेपिलक्षणाबद्धमिनोदरणीयाइतिदिक् अतएवोमाङ्गे

२६

वाहऊठ् सान्तस्य मुडग्रहणं ज्ञापकमित्येभावबादसन्नाध्यायीस्थान्यस्या।
त्तं प्रसारणामात्रविधोनेन लघुपधगुणो वृद्धिरेचोति वृद्धे विमैत्रोह इत्यादिषि
द्धेस्तैद्यधसंस्यचमेव सत्यांहि तस्यां बहिरंगासंप्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूप
धगुणो नस्यात्तस्मात्प्रगं नेति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणमतएव मिनत्ती
त्यादौ नगुणः एवं च नाजानंतर्य इति निषेधात्वयं परिमाणाग्रहः ति रितिवा
च्यं प्रत्ययस्यांगांशे त्रत्यितां कांह्येन तत्रैवान्वयात्प्रगं तेस्यादौ कर्मधार
याश्रयो न प्रत्ययपरं गान्त्रयनलघुपधारूपेको गुणः इति ऽको गुणौ वृत्तीति
सूत्रभाष्यसंमतेर्थे भिनत्ति इत्यादावदोषाच्च अकारांतोपसर्गान्निकारांते।
चोपपदे वहेर्वहिर्वीति विचायनमिधानामसत्त एवं वाप्रूहः इत्यादि तर्हि
ते: क्विपि वौ अंधातूनामनेकार्थत्वान्नाय्योसंगतिः प्रौहः इत्यादयसाध्येचेद
देरवाप्ति अस्यो ऽस्मानर्थक्यान्नपाइ दुहोटोटेति अस्यापि प्रवृत्तिः नचकार्य

पं.शे
२०

तमेव कोष्ठमज्ञानानां अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति इत्येवं पदी अन्यपदार्थविव
मानत्वे तु तन्मात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहेः संख्यायास्त्वित्यादिविधेयम
नोवश्यं विशेषविहितत्वाद्बाधकं प्राप्नोतीति कैयटः तत्रापि द्वंद्वैकदेश
त्वान्तरंगत्वाद्बहुव्रीहिः कांतरांता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधिरपि अन्यपदार्थे
द्विगुस्तु समासस्य तद्धितार्थे एकार्थे क्रियपदमिति अधिकारस्य पिवेदमत्व
यो निमित्तो द्विगुर्यो बहिरंगः इति कैयटः नैयायिकस्त्युत्पत्तिरेवत्वावत्ताप्यपवाद
त्वाद्द्विने अनु सामान्यापेक्षया विशिष्टसमासापेक्षा तदीर्घमावाधदर्शन
तु किं चोत्तरीत्यापरत्वेनैव बाधसिद्धे किं च अधिकापेक्षत्वेनैव चाहं
गत्वे केवलविशेषापेक्षत्वेनैतिनेन बाध्या रुद्र विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वं अन्त
रंगत्व नत्वन्तसामान्यापेक्षबहुव्रीहिस्त्वादृशापेक्षो द्विगुरितिनोक्तं भाष्येनचार्ये २०

तद्धिपक्षा श्रीङठेत्यादौ त्र परमापि सर्वेर्वेद्धी धेवाधित्वान्तरं गृत्वाद्धा दुर्गोक्ते
तेषां ङिघासे परस्पार्थे साधनबोधकप्रमाणोत्यानंतरं सर्वे धातोरुपसर्ग
योगपक्षा स्वबाधाद समस्तु द्वापनपाणमुणस्यान्तरगत्वमितिसंप्रसारणोत्त
तिस्त्वभाव्यस्यषष्ठ्यहल्मनुकरणस्याश्रवाद्धिधात्र संबंधेत्तुनास्य वेतिस्त
पकापरसंप्रसारचेदित्यत्र भाष्यप्रामाण्ये नानित्यं प्रकृतिवद् नुकरणमि
त्यतिदेशमादायस्वाङ्त्वेन तद नर्दश्चेः वदपूर्व धातरूपसर्गो तसुज्यते
यथाल्साधनेन उपसर्गोगात तसंज्ञकशब्दन साधनेन कारकेणा नाभिधान
तृ ता ङिनाया द्विगोस्त्वादितामनन्तिपं वपुश्व दुश्चाद्धि इति तत्व रापंके पटः
ततोहि मातरः पोचनापिति पंच सुकपा तेषु सन्न तत्वा इत्यादौ सावका शाद्धि गो
वेदुश्चोहिताश्चकनेवाधइत्याश्रयेनने घाद्धिदुः कास्ता दि वेदुश्ची हि रिति सुक्तं
तिनोक्ते

वतोऽव्यवधानमिति निर्देशः। संगच्छते इदं च सामान्यापेक्षं तापकं भावनिति तेनापि पूर्वमुक्ततिन्यायसाम्यात्तत्समासापत्ति
प. प्रो र्निर्वृत्तिरिति निषेधानर्थक्यमः पदिमावतिष्ठुपसर्गयोगादित्युक्तं पदविशेषापेक्षात्सामान्यापेक्ष
२८ मंतरंगं विशेषापेक्षं विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वादुपपादकाद्वि मः सार्वधातुकस्य तत्र रूढिलं सार्व
धातुकत्वे च तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृते धातुत्वज्ञानं प्रथमपस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति याह
१ अंतरंगस्तेन यदन्तदा तदिति इदं रंगके पदेनांतलमात्रापेक्षत्वात्तदंतरंगमस्तिवादयोलंकारविशेषापेक्षत्वात्
दयं बहिरंगमिति परास्तं विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात् निमि
त्तकत्वेन सादिनां बहिरंगत्वाच्चेति तत्र विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य नि
मित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् एवं विधांतरंगबहिरंगभावस्य क्वाप्यनु
द्देशाच्च प्रथमलक्षणे तेनाबंपं चाकायेपरपसंनिसपं बगुरित्यत्र नतु आप्नोतिद्विलाशंकायुक्ते कस्मात्स्पर्ध
समुदायाद्ध्रस्वादिपरादिकत्वात् समासान्तत्वात् समोलत्वादिति सिद्धांतिनोक्ते नेतरांशं मुक्तेऽपि हि प्रत्यय
येऽयमस्य वर्तते क्रियास्तद्वितो यथा पाचना पितिष्ठन्पदलक्षिभोप्योद्विगोलुगानपत्य इतिनु॥ २८

तस्य प्रकारवाचिनः थाल् । अत्र तत्र वानुवर्तते त्यादौ समीकृत्य क्रोशति नकार इति सिद्धिरिति नितनन्नं । क्रियायाः सा
कल्येन योगो यास्त्र साधन चसाधनाकांक्षा देन यानन्तसं बंधो यत्र मेव निष्पन्नस्तस्मिन् यायोगे नस्याधन
कार्यप्रवृत्तमनुसरमेव क्रियायोगमिति नितरां पसर्गसंज्ञकस्य तं बंधो विज्ञानाय अन्नवहदृको त्यर्थः इति
सत्येक वेवानुक्त पसर्गे तेन यत्त्रा मेनन्तसाः संप्रत्ययानुसार वनेनवक्त्र सम्पन्नादु पसर्गे ते सुखको कपुर
वास्येव बहुकं त्व मुक्तं स्या वनेदिति क्रि यानिवर्तयतीत्याहि नाउपसर्गे होस्यायां निर्भयोविराधान्तेन वायो भिदि
धाना दुकेपु कमीति नकारादिसिद्धि पश्चात्स्नेहवो धायसर्गे संबंधः एवं चांतरंगत्वात् योगे कोपसर्गनिमित्त सुकृतंकृति
स्त्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते नतनो द्वित्वादे अतएव प्रातिपद्यते त्यादेशान्तं पदसागमा इति न्यायेना
समाहितं भाष्ये अतएव पूर्वतिप्रत्ययप इत्यादि सिद्धि अन्यथांतरंगत्वात्सवर्णो दीर्घे कृत्वा सिद्धे पूर्वसर्गे
निमित्तकं कार्ये पुपसर्गार्थीक्रितं विधिः रेपसर्गे निमित्तका तद्धितरंगं यद्वन्नतथान्तरंगको तदा पनवि
मित्ते यांतरंगमनतएवनधातोरिति सूत्रे प्रद इत्यन्त्र प्रकृतो बहिरंगमिति भाष्ये उक्तं किंच पूर्वेनुपसर्गयोगे धातूपस
र्गयोः समासैकत्वव्यपदेशरिति उपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं भावार्थे प्रत्ययस्यापि पूर्वमेवात्मनितत

प॰श्री
२५

ऽर्थानामपिनातिव्यक्तिलिंगसंख्याकारकाणांवाचः क्रमः शाब्दक्रमात्वालि
तत्क्रमेणैवतत्वेधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पितइतितत्क्रमेणैवतत्कार्यमिति
वक्षेत्याह्वावंतरगत्वात्सूर्वंपूर्वंयतादेरापदवर्णादह्मस्यबहिरंगत्वपि
10 द्धत्वादिस्यादिनाचः परस्मिन्नितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंतदपियुगपत्प्राप्तौपूर्वंबहि
स्त्रिनिपामकमेवपयाश्रैत्यत्रपदस्याविभज्यान्वाख्यानेनतुजातस्यबहिरंग
स्यतादृशेंतरंगेसिद्धतानियामकंप्राग्युक्तलोकन्यायेनतपेवलाभादितिवाहु
द्धस्त्रैवैयर्थ्यंस्पष्टंपूर्वतरवावाघारित्याद्यैवलिलोपोपगः स्यानिबत्वेनवाहि
ज्ञोभाष्यकृताक्रमेणान्वाख्यानेतुकोपहल्लोपूर्वत्रासिद्धत्वमंतरंगत्वंवहि
रंगस्यासिद्धत्वमपिनिमित्ताभावाद्यप्राप्तिरूपंवोध्यंपत्वेनारोत्पाःपूर्वस्यानि
कमप्यंतरंगमितितत्वात्रैस्यलजिघडल्यादेविनिमित्ताल्लोगिटिलावस्थापनवादविम २५

न चार्थं कल बहिरंगत्वानाभ्यपरत्वादिदंमप्नुकं स कंदस्तुकित्वेनाद्दोषात् अत
ए वास्तिग्रहणंनोपाध्यये किं चास्तिशङ्का नु बतु वधीमतित्वदभिमतं बहिरंग
त्वंमपिहिंगोनोस्तीतिप्रतिपादयसिद्धांतिनाहिंगोः प्रतिषेधे वक्तव्य इति वच
नैतासिद्धमित्युक्तं अत एव तद्दोः सः साविति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरितार्थमनन्य
स्यासामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादस्याप्यत्वेनन्त्यस्यैव सत्वेऽपि दत्त दैव्यर्थ्यस्य
ष्मेव पाठः पठितिसूत्रभाष्ये पटयोर्व्यतंदतरंगत्वाभावस्यैवस्तुचितइति ६
स्नुधियोविभावयंतु नन्वेवमष्टचादित्वेन लघुपधगुणादृवङोऽस्य निमित्त ७
त्वाभावादृवङ् न स्यात् इति चेन्न तत्रोत्सः कापेक्षत्वंतरंगत्वात् ग्रंतकार्य ७
त्वंचसर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमनासवस्य निमित्तपरत्वादृवङंतरंगत्वलोक ९
न्यायसिद्धमितिमनुष्यापंशात्तत्स्यापशरीरकोपीतिकरोतिततः पूर्वदांत १८

प॰ श्री त्यादौ बहिरंगस्याप्यसिद्धत्वादंतरंगो यणनस्यादत आह नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति अत्र ष
त्वतुकोरिति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकं अन्यथाधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप् पूर्वं बत्वाद्
३ वे समासे जाते तत्र संहितायां नित्यत्वात्तल्यबुत्पत्तेः पूर्वं समस्य संहितायां च ह्रस्याना संभवेने
कादेशोऽप्यपि लुगपेक्षया पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरंगत्वात्सिद्धत्वेन त
द्वयणंस्य क्रमेण पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षं बहिरंगमिति वेद्ध्रत्यादौ गुणो बहिरंग इति
ग्रंथेन न धातुलोप इति सूत्रे संयोगांतलोप इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं षत्तुषत्वप्रक्लृप्त्यापि ज्ञाप
कमन्यथा कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरंगस्यैकादेशस्या
सिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति तन्न द्व्युक्तौ पदसंबंधित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसं
बंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः सत्त्वात्तस्यैकादेशस्य परादिवत्त्वेनासिद्धत्वस्ये
पदत्वेन पदादित्वाभावात् न सात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः अत्रेयादिकं तदंतरंगे कार्यकाल ३

तोलुक्प्रवृत्त्या जातिपदार्थपक्षेण बाधः व्यासस्य प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे प्रयो
जनत्वस्यानवसरे भाष्यकृता तस्य नैष्फल्यापत्तेः स्वादुंकारीत्यादिस्मितेऽलुकोव
हिरंगासिद्धत्वनानापासतत्वकरणासंभवात् भाष्येऽदिद्भिरीत्या चाहिरंगासि
द्धत्वस्य काप्यनाश्रयणात्परिभाषायामेवमध्यवस्य निमित्तपरत्वाद्धद्वये
चेत्तरपदाधिकारस्य वाहिरंगस्य नासिद्धत्वं केतीच एकाचोमिति तत्रे भाष्ये
पूर्वपदस्य किंकिरिसाना द्धत्वेष्मा परंतपदत्यादावनुस्वारेणासिद्धत्वममः त्रि
पाधान्तदप्रवृत्तेर्न वा मते विषयोद्भूष पदार्थपरानान्यथा सिद्धवदाहरत
वानेन तस्य तदुक्तित्वमावरूपकमित्याऽऽ आभीपेंतरंगे आभीपस्यवहि
रंगस्य समानाश्रयत्वनोनेन न सिद्धत्वम सिद्धत्वादपमसिद्धवत्तत्रेमा
स्वकृत्ये वंसिद्धिविषद्धपन्नना प्राप्तिन्यायेनान्तरंगवाधकत्वमत्र कैनसि
यन्तरंगाभिति सिद्धिति कोगतोतिस्त्रे भाष्यस्यस्य ६८ नन्वेवमदपुरि

प.शे
३२
रंगप्राप्तेरिति तत्र कर्तव्ये नासिद्धत्वमिति तदर्थोत्र असिद्धत्वपरिभाषापाश्च अनित्यत्वेन तद्वारकोत्व
स्यापि पर्यंते नैवासिद्धत्वे अत एव नलोपः सुब्विधिसूत्रे किं द्विगुणग्रहणं चरितार्थमन्यथा राजहंसा
मित्यादौ बहिर्भूतसुब्लुगाश्रितनिमित्तकपदत्वापेक्षत्वेन बहिरंगत्वान्नलोपासिद्धत्वेन सिद्धे रुत्वे पर्यंतस्य
रुत्वमेव मम मते तु किं ग्रहणं तदर्थसत्त्वान्न दोषः न चैवं सति ढत्वस्याप्यसिद्धत्वे तत्रत्यो भाष्यविरोधः
12 तत्र ग्रामणी पुत्र इत्यत्र केको ह्रस्वोऽसाइति ह्रस्वे कृते नुकमाशंक्य ह्रस्वस्य बहिरंगासिद्धत्वेन तदा
भावाहितेन ज्ञानं तदर्थं ह्रस्वस्य असत्त्वे तत्र तदुभाषे ह्रस्वसंगतिः स्पष्टैवेति वाच्यं तेन भाष्येणास्यास्त्र
बस्य कत्वबोधनात् न च ज्ञापकेनांतरंगपरिभाषायाश्चानित्यत्वबोधनेस्येवन्याय्यत्वात् तत्र
तस्य वाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यपदत्वाद् तत्र परपदं पदादेशस्थानपासिद्धत्वात् तु वयपदादेश
स्यापि तत्र एवैतद्भाष्यमपुनः कायान्तरोपलक्षितान्तरं सर्वांतरंगपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषे
धसूत्रे स्याबहुलग्रहणेऽनन्नानासिद्धत्वेति तदर्थमेवापरिभाषा कर्तव्याप्रवृत्तिविषयं दोषमुक्तं स्वग्रन्थ
३२

यद्वापि बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वात् परिभाषार्थेऽस्तु यत्नो ॥
स्यानंतर्यनिमित्तके कार्ये जातस्य बहिरंगस्य बहिष्प्रक्लृप्तिर्निर्मे बहिः पदेन बहि
रंगतस्य भावो बहिरंगत्वं तदपेक्षा सिद्धत्वस्यानपेक्षणैर्निमित्तता सिद्धिरिति प्रसिद्धव
हिरंगमिसनुनाजानंतर्यं प्रकृतिवत्पामिद्धति साध्यत्वात् तेऽस्य सांतरंगत्वमनुवृत्ति
लघनात् पचावेद मित्यादौ न दोषः अंतरंगस्यासृष्टस्यानिकार्यस्य वान्यानंतर्यनि
मित्तकत्वाभावात् जातस्य बहिरंगस्य लुप्त्वा अपजेर्दुद्रधीयतीत्यादौ बाहिरंगादे
घं गुणादेरसिद्धत्वं अत एव द्विगुणी श्रीनामाकृष्य संग्रिदार्घं स्याच्च चङ्तस्यांतात्तद्वत्
गत्वादि संगच्छते अत एव वाभानोऽप्येस्या इग्रहणं घोरत्वार्थं तदुपरि अहीति स्थितं परमपि सवर्णो
दीर्घं बाधित्वा धात्वपसर्गयोरंतरंगत्वाद्वा गुणो वृद्धिर्वा भवनार्थं न चाह पुरि स्थत्र पापिकति उक्तो
सिद्धत्वा हलि लोपापतिरिति वाच्यं अभ्यानंतर्यनिमित्तकेतरंगे कार्ये कृते चतास्मिन् पदत्त

प. श्रे
३२
13

तस्य ग्रहणमकजादेर्व्यभिचारार्थमिति चेन्न ज्ञापकमित्वे न बहुचि पुरस्तात्प्रग्रहणेनाकचि प्रा
कृतेऽग्रहणेन तस्याबाधे अपि त्रा तस्यापत्याभिमानभावात् अत एव तस्मिन्नाप्ते चेत्यनेन नु
मकाद्यादेशविधानं चरितार्थमन्यथा आकाराद्देशमेवाबिद्ध्यात् आकारान्तवकाद्यादे
शयोरेतदपवादत्वं रुक्तन्यायेनातादेशात्त्वापत्तिस्तस्तद्विधानमेतदेव बचतज्ञापकं पध
पिबिरादेर्बाधकत्वमिति वार्तिकमते पन्थाः साधकास्तु बिनापि विरोधं सत्य
पि सत्येव बाधकत्वमित्याहुरित्यनभिहितस्तत्रैके पटरीत्यानायं नियमस्तथापि पुष्प
काद्यादेशविधानं ज्ञापितं तत्सर्गः स्वि की यतस्वविप्रकृतेदोषएतज्ज्ञापकतत्त्वीकारे
मानमेव च भपर्य्यन्तानुवृत्तेस्त्वतमित्याद्यन पर्यन्तस्यादेशविधानायन्तं तत्र चान्तरङ्ग
त्वात् लमा बिले बानि दे वर्य सतव ज्ञापिका ज्ञापिते स्वस्मिन्नेतद्विषये तवाधेनामप्रा ।१६
प्ता तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः परे तु हरदत्त १९
नोत्तरग्रन्थे प्रत्यये उत्तरपदे च मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति ज्ञापिके
३२

रणाद्धेति सूत्रे भाष्ये प्रतिविधानं च परभाष्यविबंधे नित्यत्वाश्रयणं मे वेति ध्वनि स्पृमित्य
त्रे ४९ नन्वेवं गोमान्प्रियः इत्यादौ प्रत्ययनिमित्तकसमाश्रितत्वेन बहिरंगं लुकं बाधित्वांत
रंगत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे नुमादयः स्युरत आह अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत
इत्यत्र च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रस्थं ज्ञापकं त्वके त्वमित्यादौ लुगपवादत्वात्तरंगत्वाद्धिमिति
निमित्तके न त्वमावेकवचने त्वं न नस्यादित्यर्थे सत्तज्ज्ञापकं न तत्तव पुत्रस्तवसु त्रतस्मादेत
द्वमनादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेदंतरंगे अत्र मपर्यंतग्रहणानच्चेति तस्य ज्ञापकेति भा
ष्यवार्तः युष्मदस्मदोरिषि आचार्यप्रवृत्तिः ज्ञापयतीति तत्स्य ज्ञापकता परभाष्यप्रामाण्यात् स्वन
घापघ्नतिनद्धिधापकसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन हलेतिभ्य आचार्यकिवभावश्च एवं मे
वैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकाविचोप्यनभिधानं वाध्यं स्वेतेन तत्रादेशार्थं प्रस
प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमिति अपासंननुमपर्यंतानुवृत्तिरपि सर्वादेशानवारणाय च
रितार्थानचोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायात् सिद्धवत्सूत्रे भाष्ये संमतेर्येन मपर्यंत

नचैवंसोमेंद्रेतरत्वावच्छिन्नपूर्वपदार्थेंद्रत्वाद्यभावेनेंद्रस्यपरस्येतिहेतुनिषे

प॰ श्री धोव्यर्थीतादिवद्यावस्तु उभयत्रगाभयपरानिविड:किंचहेडिरप्यनप्राप्तेतिअंता

३३ वत्वेभयाभावेपिपूर्वान्तत्वेनेकादेशाविशिष्टपूर्वपदत्वेनेंद्रशब्दस्यैकदेशावि

कृतन्यायेनोभयत्रगाभयपरोनानादिवद्भूतिनिषेधाभावेनतदाप्रत्ययेचेत्तरप

दत्वेपितस्यानलत्वात्तच्छन्दकस्यैकादेशेनपरस्यपरस्यैतिलोपेनापहारान्नचपरादि

15 वद्भावेनैकादेशाविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्समवइतिचायं उत्तरपदा

ग्रहस्याभिकत्वाद्धेतुत्वदभावेनाप्राप्तेस्तदवानतिदेशात् अन्यथाखट्वाभिरित्यत्र

वधेपूर्वान्तत्वेनादन्तत्वेभिसऐसापत्तिरितिभाष्यस्य अतएवसर्वेषुकामध्वद्व

त्वादावेतरंगत्वादाप्नोतित्वच्छिनेसादित्याभ्यांकितत्वदेकदेशमात्रस्यविकारेभा

वाद्वतद्बुतभाव्यइद्रेडवचोरेकोपस्येतिलोपेनापहृत:परएकोदेशेनततोअनक्षे

इद्रश्चाद्व:संपन्नत्वत्रकप्रसंगाद्वद्धारातिमरुद्वादिभिरिद्रशब्दइंद्रस्येचपूर्वेनियाती ३३

तन्न अंतरंगानामपवादत्वाधत्वेनतदिवयेतदपवादे: वस्तुतस्तु इदन्त्रापकं वार्त्तिकरीत्या

स्वभाष्यरीत्यातुवाचनिकस्वरूपमर्थमित्याहु: रूपं स्तुयो धातुरतिस्तु नित्रिये पै बेति केचित्

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेर्नेयाम्येति त्स्यादिर्लुत्रस्याकरणमाभावेनलुङ्मात्रविषय: अथे हे

त्रपुइत्यादौ अनेनन्यायेनलोपंबाधित्वाल्तुगभवतीतिसाध्येउक्तं अंत्यंतरंगानामविधौ

सर्वापिलुक्बाधतेनठलुक्लुगेव अत्रसर्वसनीअंसदित्यादौनलोपानसवति पंच

लिपञ्चाभि: त्रितपंचरवेद: इत्यादौविकोद्यात्स्याणिनपातलुग्गी अन्यथाकृतेकादे

शस्यलुक्वाताऽप्रवत्तानस्यात् इतिकेचिद्भनोक्तं अंगानृतिप्रोक्तोस्यंगइत्यत्रलुपोनुनि

वस्यवचनपरत्वाभावात्तदोऽप्रीतिलुगनस्यात् इतिसंकापरस्ताव्याबाध्यंरंतरंगान

पीतिन्यायेनपंलुकूसुपांबाधपञ्चस्यादित्याशयचसुपलुकूसवानिनबलवत्वंबो

धेनइतितत्वोऽज्ञातिदृष्ट्यंलुगपेक्षयालुकोबलवत्वस्याबेकुमशावकुत्वादितिवा

ध्यकासमाधानवेकुंपुक्तं अनेनन्यायेनांतरंगानिमित्तविनाशकास्तत्रयोजकसमासा

उत्तरांभसामग्र्यां दिवस्यानिवर्त्त्याप्रवृत्तेस्तत्सामान्यापेक्षमभ्यासस्य कार्यं तदुत्तरखंडादि
प॰शे॰ शाब्दत्वकार्यप्रतिबंधकीभूतस्य निवर्तनात् तत एवारतीमादिवक्तादिरूपस्य स्थान
२८ वत्वाप्राप्तस्य कृत्वापरतिर्दीर्घदुर्लभ। त्वपार्स्तदीर्घविधेयोमनिषेधात्रि ग्रपि प्रिमादि
त्यत्रत्वानिवर्तनेन पुरः भवत्येवतस्य स्थानिवत्त्वस्याभासकार्यप्रतिबंधकत्वाभावा
दिति चांगसंबंधेन्यां गीपवतिस्वारितावेतिसूत्रेभाष्ये तत्राहि कुमार्येत्यादौ यणुत्तरमा
ड्गः। रूपं वानित्या वेत्यपि सत्कुर्विदश्यां न अन्यथांतरंगत्वान्नुकः शाद्दिशानुको प्राप्त्या
तेष्वेव पुंस्वरमेवेत्यन्यत्रविस्तरः। ननु वसेदुपकृत्यादौ कसोंतरंगत्वादिट्ततः संप्र
सारणोपवीष्टः प्रवराप्रतिपितिदिवदनकिंचित् [illegible] नीयाः नकृतोविशि
वद्धोनिष्पः प्रासन्नविधपारिनमर्थः अन्नवपापकं समर्थानां प्रथमाद्वितिसत्वेगत
मर्थानामितितद्धितुमित्यादिप्रः कृतद्विपभप्रत्ययोन्यर्थं अन्यथांतरंगत्वादीर्घ
न्नेहवप्रत्ययस्यातमपृथुतास्येवतत्राहिभाविन्यादिनकृष्णासवर्णेवविनासत्यपद्यवेन
चाग्नेकाद्देशप्रवृत्तिसमयेन स्यप्रासेकादेशकृतेग्रादेशादप्रत्ययपिनिमित्तविनाशाभाव

नचावृहत्कन्तपरिभाषेपेत्वाद्धेसवर्णोद्धेधोधाम्निर्पदिदीर्घानस्यात्तर्हिगुणमत्वादि
तिसंभावनायासंत्वेनपवृत्तेत्तूपपादितत्वात् ऽतिकथंसमृत्तौलृत्रखज्ञापकत्वेति
वाच्यंतस्यात्रसत्वात्सत्वेवासतद्वाभ्यामारोपनयत्रांतरंगकोपप्रवृत्तेयोग्यकालो
नरमेवतन्निमित्तविनाशकबहिरंगविधेःप्रासिद्धत्वतत्रैवतत्परिभाषाप्रवृत्तिरवो
कारान्तुनचांतरंगत्वादियापेषेपेत्वाद्वैपूर्वोत्तत्वेनाभ्यासादिवर्णत्वाच्चैत्रसवर्णेन
ऽवृद्धिविधानेलृत्रचरितार्थंनचत्राचिंत्यृदन्तभूनालिङिवद्धिबाधनार्थत्वात्वितिवाच्यं
प्रत्योसत्वात्रसवर्णपदेनाभ्यासितारवंडसवर्णंचएववाहृगात्तुशास्त्रवाधकलनं
पेत्तयावत्परिभाषाज्ञापकत्वस्येवोचित्यात्तृवसांचेपंधर्मिग्राहकमानाद्यागावर्णोचे
समानकार्यिकत्वमेवयत्तुसमानानिमित्तकत्वंतूपसमानाश्रयत्वमेवेवेत्तितन्नतापि
तेपीयाद्येपेक्षेत्याघातिङ्कृत्रैवेपर्यस्यतद्वसत्वाच्चस्यान्ऽऽत्वश्रत्तुवदमाताद्यैमा
श्रस्यानित्यत्वात्प्रवृत्तेगुणांतरंगत्वाघातादेराः नेवेवमपीयापेत्याद्वावियद्गुवद्दुर्वभत्व

तयोरपि प्रवृत्तगुणत्वप्रवृत्तिप्रवृत्तत्वदेशाद्विवेचनेविरहितरूपातिदेशानापहारीद्वित्वे
प॰ प्र॰ कृतेपुनःप्राप्तेगुणवृद्धिबाधित्वांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घोनिर्वर्तते नचइयङादेशान्निमित्तस्थानेता
३० र्थानावप्राप्तप्रयोजकत्वेऽतिरिक्तेस्यात् प्रवृत्तिस्थलेऽवसरेऽकोत्वांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घ
एवप्रवृत्तेः कोपशिरितिसाहचर्यप्राप्त्यात्मनाघ्नतेधातोरेवगुणाःश्रोतरिवर्णास्यपठितस्यैः
अभ्यासत्वीविति अभ्यासस्येतिगुरुत्वान्नपुनः नचएवेऽभ्यासेगुरुत्वस्याचारंक्षिवं
त्वेश्योनिर्दिष्टप्राप्तेःघेतत्परत्वमावश्यकं तथाजोवेधातोरपुलंतानहेऽसंज्ञतास्तेनि
त्वेवोसाकपोषवीत्याचर्यमावश्यकामितिवाच्यं लक्षणप्रयमानात्स्थानाप्रसमारेपनेत
थामत्रमितिधामात्तु अंत्येद्वितीयाहि र्वचनस्यैवसवर्णनत्वद्रुक्तप्रयोगस्येबहुत्वंसत्वादि
वेचसंपूर्णस्त्वस्यज्ञापकत्वापुरुक्तपदघापिभाष्येपदस्यमभ्यासस्यासवर्णाद्रत्यसवर्णाग्र
तदुधाहतनप्रवृत्तेनसंदृशीस्तत्वस्यज्ञापकतानभ्युते अयेपिनेतदस्ति ज्ञापकमस्यैर्ये मेत
तस्मादिस्यनेनतत्सार्थकमेवद्यं तेनमसवर्णाग्रहणस्येज्ञापकत्वेनुतद्वावस्तमेवदर्शितेस्मा१९

३०

तन्नाह । दुर्बोधत्वपदनिमित्तकार्यमर्वं मंतरंगोप्येकादेशेन अत्रत्वन्नेदुस्येतिनिषेध
श्चज्ञापकः स्यं तादिचन्द्रप्रतिषेधपरमितिसूत्रयोभोप्येस्पष्टं । नन्वेवमपि प्रधा
नप्रस्यापेस्पोदे अंतरंगत्वाद्विधिर्हितेस्य पुस्मादित्वतन्नाह अंतरंगानपि विधीन् ।
बाहरंगोल्यपुबाधते अनोजधिरातसूत्रेतिकितिङ्स्येवसिद्धेल्यपुग्रहणमस्याज्ञा
पकमित्यदोजधिरस्यत्रभाष्येस्पष्टं । नन्वेवमपि पपिस्याद्विवेकतेंतरंगत्वात्सवर्ण
दीर्घत्वे तद्वासिद्धिरतन्नाह वार्णादांगंबलीयो भवति तेनांतरंगमपि सवर्णदीर्घं
बाधित्वा वाङिरिति तासिद्धिः अभ्यासस्यासवर्णे इति पष्ठिधायकसूत्र प्रसवर्णग्र
हणमस्याज्ञापकं तद्वैपनुरित्यादावियङ् आवश्यकं यत्नेतत्परिभाषाभावेतु इयंतु लि
टावंतरंगेणासवर्णदीर्घेण बाधात दृष्टं इयङ् वर्ण्णेहि अभ्याससंबंधनिमित्तकेना
दंतरंगो नत्वेयङ् अपवाद येननाप्राप्तिन्यायंनेपतीत्यादिसकलनदप्रासयत्त
पवादत्वस्येवनिर्णीयादिति प्राचः । पतदप्येतत्परिभाषाभावेभ्याससंवेतिसूत्र नेव बयन

गत्वात् तदैवं कर्तापीरागमो निवर्ततइति तत्र कर्तृत्वं होविशिष्टस्तके निमित्तकारणनाशो
पि कार्यस्थितिर्दृष्टेति कार्यस्य स्थानमिति निमित्तापायेनैमित्तकस्याप्यपाय इति यावत्तत्स्थि
प.श्रे॰ तादिनिवृत्तौ दीर्घनिवृत्तस्तु सामग्रीतिमत्रश्रुष्टिनि समर्थानामित्तत्र कन्यायसिद्धश्यायमर्थस्त
३५ स्वयाहिलोके निमित्तविघटं दृष्टं कार्यस्य स्थितौ निपातनं कृतं तदनियमकं च प्रसिद्धमेव हितो
पपपादंडादित्वनाशेपि घटनाद्दशनाशात् तैलनाशानुरो [illegible] भावनिमित्ताविनाशे
17 पूर्वेमनुस्मृतोतुनकश्चिन्न्यायेनापिसंप्रतिपन्नो दृष्टांतसमर्थानामित्यस्यापिलोकासि
द्धार्थत्वात्पनेनचारितार्थ्यसंभवेलोकासिद्धार्थे पूर्वेनादृष्टार्थज्ञापकत्वमानाभावइति
तदाशयः पूर्वंतु षट्धृत्यादौ पदवृद्ध्यधिकेन्वाख्यानेसंदस्येसूत्रतिष्ठितेदूसंप्रसार
णादीनां प्रासेत्वतिपदविधित्वात्सर्वसंप्रसारणं बलादिन्निभावादिटः प्राप्तिर्बलेनेतितासि
द्धेरितिसर्वं समर्थानामिति सूत्रे केपटे असिद्धवत्सूत्रेकेपटे सर्वमेतत् यद्यपि
प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वेसत्येव बाधकत्वेबीजं तथापिपूर्वविप्रतिषेधो साव
काशत्वेविनियामकं भवलंबितितदाशयः निरूपितं चेदं बहुशः शब्देन्दुशे
खरादौ समर्थानामितिसूत्रस्य समर्थग्रहणाद्विगुणादयोदौनकृतसंधेः [illegible] ३५

समर्थसूत्रे योनित्यादयपरिभाषापक्षेत्तरेपिज्ञापनात्यनुसमर्थग्रहणेनांतरंगपरिभाषा
यानित्यत्वमवज्ञाप्यत इति तन्न असिद्धपरिभाषयासमकालप्राप्तबहिरंगस्य पूर्वजातव
हिरंगस्य वा इति रंगे कार्ये असिद्धत्वं बोध्यते न तु जातेंतरंगे तस्य तत्वं बोध्यते मानाभाव
त्वकत्वाभावाच्च एवं स्थितिनादाद्य चकार शास्त्रपरिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञा
पनासंभवात् अंतरंगानपि विधीनित्यादेरप्यस्याभेवांतर्भाव इति एवं गोमदुडीत्या
दौ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपे न अन्यथा हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादितिलोपकाले समासिकलुको अप्राप्त्या तदुत्तरं
चा पदत्वाभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्ते इति चाआपि पदलोपेन स्यात्ताद्धि लुक्
स्यादेवेति संभवता अङ्गोपोन इति सूत्रस्थतत्परकरणं तु परिभाषानित्यत्वज्ञापनेन
चरितार्थं तद्धि आन इत्यादौ लोपवारणाय अन्यथा दीर्घाभावे लोप संभावनेयेन
त्परिभाषावलादीर्घप्राप्तेः तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः समर्थानामिति सूत्रे केपट्ट स्तु सम
र्थवचनेन चेत्परिभाषाज्ञाप्यते अकृतव्यूहा पाणिनीया इति तेन पटुवदस्यादौ इत

कथं कथयन्नसंगतमिति स्पष्टमेवानवतनित्यत्वज्ञापनार्थमेतदिति तदाशयः
प॰ शे॰ ३६ अथ कथमत्रेदमस्त्वारस्यमंभाषते किं नामपेत्वनवत्वपोतरपदयोरश्लादेशाग्निः स्थेवि
त्यनयोरश्वाविशेषार्थेन ज्ञापकत्वस्यालुकोऽल्पपश्वां तुरंगबाधकतामाश्रोपालनज्ञे
तत्किं चैषासाध्येन दूषयते तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेन निमित्ताश्रवेनेमित
18 कस्याप्यपायः इति परिभाषया कृतानामुपरमादिति पदसंस्कारपक्षे हरिदित्या
दौ विसर्गत्वेतते नागहुतीत्यादि संबंधे हरिः गहूती त्यादेवसाधुताद्विषये पद
संस्कारपूर्वानामपराभिरितिवादिकं अंतरंगोद्देश्यपदादोषेवलीयान् तत्राद्य
दूषयामाह येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति आदिरिति
भावः कृत येन नाप्राप्ते इत्यस्य यत्कर्तृकाबश्यक प्राप्ता विध्ययेन तत्कृपस्य प्रकृ
तार्थे दण्डबाधकत्वात् एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्य विशेषधर्मविशिष्ट्योद्देश्य
कशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः तदप्राप्तिविषये चारितार्थ्याद्धि सत्तबाधकत्व

३६

पदत्वेनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय नन्वा पसिद्धे यो नु वाद ए व्यमितं चेदं विप्रति
षेधसूत्रे भाष्ये तत्र हि द्वे दमा लिरीत्यां तां णपरिभाषा दा करणा मुक्तं किं च वि
भज्या चाख्याने सुजमित भ्रम इति लिति वालो दांगाज्जलोप इति प्राप्त द्विविदा
रणाय समर्थ सूत्र हलो मित्यत्र सूत्रे के पदस्य चं नतस्य वासिद्धत्वं तेन वसंप्र
सारणमज्झीधोसिद्धं बत्वं प्रपुष्पद्यावत्ते तं प्रसारणं ना कते श्रान्तो लोपोप
धारयादि इति साधैतत्ता पदस्य विभज्याने सुनौ नाके पदरोप पूर्वे संप्रसारणा द्वा
ऽप्रत्याववसानिमित्त सवालो लोपइति तदानूपः अन्यथांतरंगत्वाद्धि टितन्निमित
कस्य वालो लोप इति तदसंगति अतएवं ज्ञो वस्य पदस्य प्रति षेध इति बहुवनं वार्त
कृता आरब्धं साध्यं कृता च प्रत्याख्यातं प्रत्योजमंतरंगस्यापरिसा घा घासस्यातु
तेहेपर्यंस्य व मेव अत एव हलादि तिसूत्रेऽ वधयमात्र कुगभावो यो पनः कोपां
तरंगत्वान्नहि तु कृपनिक्षा लोति भाष्ये मुक्तं एतत्सर्व हेतु को प्राप्यापनावर्ष

प.प्रो
३०
19

न्तेऽप्यपवादत्वात् ऋधमाभंजनन्निनिह्नोतिरापकेन समाहितं तच्चतत्र भाष्येन-
निषेधेनाबिधयमेदे अपवादत्वाभाव एव एवो ध्वनितइति काश्चिद्युतन्न विन्मतानुकारि
त्वापमानं स्वमाधनापत्ते यत्तुदयनेदाणि इति सत्रे द्विवोत्तरं दिष्णोदे घासचारितापं,
केयटेनोक्तं तस्रोक्ताध्वनितं च तेनापितस्य तंपात्वं तदुत्तरग्रन्थेन असंभवेएवबा
धकत्वं विरोधस्यतछेजत्वाद्विति नात्तिकमतंतुभाष्यक्वतादुषितत्वात्नलंकाम
नुपयोगीतत्रकौडिन्यन्यायेतद प्राप्तिरोपचारितार्थो विषयोबिधेया बा
धस्यचतितद्धितेष्वचामादेर्येतेरिकाचङस्यादिसूत्रेभाष्येस्पष्टं यो चित्रस
तेष्यानवकाशत्वाद्देवबाधकत्वं याऽरामेपाडाद्विबाधकत्वं नहियाडादे
ष्कंतेअस्यैत्वाम्याप्रोतिनिदिश्यमानस्यैवाबधानात् तत्रसत्वस्यसर्वेप्रवृत्तेर
त्वेवतेषांबाधः तत्रबाधकप्रवृत्तेःपघुत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदाभवतस्येत्रपयात
त्रैवयाडादयःअप्राप्तौतुनपवानपवेतुरितिमधौ ढौ घेबाधकेनिरवकाशोह्युपाद ३०

अतएवाथाद्यपदइतिसूत्रेगौणापिष्यतीत्यादावपादीनबाधिताऽपरत्वात्स्याद्
त्रापुष्यतीत्याशंक्यानवकाशत्वाभावादकोगौणापनीत्यादावपिशास्यादिग्रा।
तिनचसतिशष्यसतिबाननिविशेषः अन्यदिदमुक्तेनास्तिविशेषइतियदुक्त
मायादीनांस्यादिभिर्व्यासेनास्तीतिसमभव किंचानेनन्यायेनतत्रैवद्युत्तरं
चारितार्थ्यापिबाधनबाधनमन्यथानवकाशत्वेनैववाधसिद्धेरेतत्कथनवैय
र्थ्यापत्तेः तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रवृत्तौनैवपर्यवसितत्वं यथाप्रथमकृतविवेचनस्य
तदुत्तरंसावकाशेनापिविहितोयद्विवेचनेननबाधः यथाचशूद्रेषुपयुक्तत्वाच
रितार्थ्येनादेः परसत्वेननानोत्पत्स्यत्यस्यवाधतदुक्तंमिदचोत्वाइतिसूत्रेभाष्ये
सत्यपिसंभवेवाधनंसवतीति अन्यथावाल्लणाभ्यादाधितदेयः तक्रकौण्डिन्य
पित्यात्रतक्रदानेनदधिदानस्यबाधोनस्यात्तदुक्तंनोत्तरतत्वेवारयानस्य
चारितार्थ्यसंभवात् अतएवविप्रतिषेधेप्यपवादइत्यतएवाचिरादिसूत्रेऽन

प.शु. कांचनोत्पादवत् पश्चादप्युक्तविषयेप्यप्रा। तस्यति कश्चिदपवाद विषयेपोतिप्रा
३८ पादितितन्न अनुक्रमेणोदेति भाष्यविरोधान्नतन्नरूपाः। पुनर्देवेन मपुष्पाद वि
षयेऽनिवृत्तत्वं गोदायो वृजतो माघुक्तं कांचनोत्पादे कांचनेन निमित्तयेवैष्ट
षिकोऽनुबाध्यः। अत्रेदं बोध्यं येनैनाप्राप्तेत्यत्र येनेत्यस्य पदस्वितत्वोल्लयः
स्तद्वत्त्वविषये स्वेतर पघमाद्योतितितथ्यं तदप्राप्तविषयासावात् इदमेवसा
ध्यतामानाम्बितितिभ्यवद्वीपते अनवकाशत्वेनैव बाधे विशेषावकेशकायपु
डाहरणामसिद्धिविनिगमनाविरहात् यदितु येनेत्यस्य पेनलद्वर्त्तेनिसर्वोपे
नकार्येणोत्पदोवातनावाप्रविशेषुचिता अनवकाशत्वेन बाधेपि एतद्वाप
सार्थ कानुतद्वयेनेत्येव विशेषणं बिना प्रभवपभुदाहरणमसितित्ववेन
कार्येणात्पथवरूपत्वाबद्धिनेकार्यणाहि आरम्भमाणापावहेतस्तवाध
कत्वेनिर्णीतेकिञ्चास्याविनिस्तस्येस्यवकतद्विशेषचितापामाह उरत्नादव
बादा अनन्तराश्चिधानाबापतेनोतराह् अबध्यस्य परस्मिन्बाधनीपप्रत्यमो ३८

२०

द्वीर्घाभावलक्षणस्य चेत्कश्चिदपवादविषयस्तु सङ्गौमिन्निविशते इति अपवा
दस्याङ्गत्वबाधकपरः तदुक्तं गुणापवृत्तौ कारिन्य भाष्ये अभ्यासविकारेष्वपवादा उ
त्सर्गान्न बाधन्ते अजो गणात् अत्र गणेरीत्वमपवादत्वात् ह्रस्वादि इत्यनेन बाधते किं त
र्हि अनवकाशत्वादिति तिष्ठ पुनर्गणात् पाम्यासांलोत्स्यस्य ह्रस्वानित्यपे ह्रस्वादिः स्तेणतन्नि
वृत्तौ तदनवकाशः त्वित्युक्ते तस्य प्राप्तिरस्तित्व ह्रस्वोभावात् अभ्यासविकारेषु
बाध्यबाधकसाधनेन बसाधितं तस्मिंश्च सतिलोपकृते सामर्थ्यो च्छि इस्पात्व
स्यत्वमिति न दोषः नचपेन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमस्यास्तु बचं तस्या
चेरितार्थे विषयतायुक्तत्वात् इकोऽज्झि इति ह्रस्व भाष्ये ध्वनितमेतत् तत्र हि
अस्य सन्ते इति दीर्घे प्राप्नुतोत्तरं कलासावेनानवकाशत्वात् हृतोकृते दीर्घो नरंगु
णस्यात् दीर्घे विधानं तु मिनातो दीर्घ कृते सन्निमित्तमेव च गणे ग्रहणेन ग्रहणोर्य
वत् तत्रपश्चात् गुणबाधनार्थमिकोजहिति किंतु मुक्तं अन्यथा पवाद
त्वेन बाधेत हि विषये गत्सर्गा प्रवृत्ते भाष्यस्त्र अस्य चासङ्गतिरिति सङ्घमेव यत्तु

बाधाभावापवादोपवादादृष्टिन्यायापेक्षयाङ्गेनैतस्येति न्यायः प्रबलः ऽस्यहाभ्यः
प.शे. इति सम्त्रेकेषटः प्रत्यासत्तिमूलकोपक्लृप्तत्वानुरोधात् बाधकस्यापि पश्चात्त
३९ त्रतत्र कोचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञानसामर्थ्येन बाध्यते तन्न्यायः यथा ठे इति सूत्रेण
ढ्णाव्यवहितस्यापि ऽ:कोन षट्त्वादिना दुषाद्विंशत्युपेप्रतिषेधस्थैव
प्रीसवेनामरूपेनेरमभावस्यैत्यन्यत्र विस्तरः ननु दधातिं स्यादावेतर
२। गत्वा तादृशलिविधोस्तु निवर्त्तमानावाद्ददादेशो न प्रवृत्त इति तत्रैव पर्यग्नि
तं आह पूर्वे ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः लक्षणैकचक्षुष्काहि
अपवादविषयपर्यालोचनं त्रिविधत्वासावेनिश्चयेनोत्सर्गशास्त्रं लक्ष्य
विषयं संस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः अभिनिविशन्त इत्यस्य
बुध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः अपवादैरपवादस्य चरितार्थेऽतस्याप्यत्सुनाऽत्रा
सिरंत्तादेशा प्राप्तिविषये चरितार्थ्योत्सर्गात् लक्ष्यैकचक्षुष्कानुत्सर्गाल
पर्यालोचनं विनापवादविषयं परित्यज्योत्सर्गा लक्ष्यं संस्करोति तस्य ३९

पस्थितिबाधेन चावितार्थेव गम्यादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधेमानाभावः आकां
क्षानिवृत्तिर्विप्रतिषेधशास्त्रे बाधेमानाभावादितितस्य बोध्यं नासिकोदरोष्ठज
घादैतकरौत्यस्योदाप्यं प्रसङ्गो पूर्वनिषेधस्याप्रच्छिन्नबाधकत्वानिर्णीतं तु किं विहि
तस्य स्याङ्कादापादनात् ८ मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् तेनोदाहि
रूपवचनस्तु अन्संयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते न तु सहनन्नविधमानस्य
एङ्अतिनासिकोदरेत्यत्रन्ताध्नस्य बृंहितबाधेनैवकोदयमस्य बोध्यन
न्तुबाहूदरसोतयनेनसंयोगोपधेत्यनन्तरस्यापि बृंहस्य पिबकुल्यस्यातय
नेनोतिनिषेधोनन्तरस्ववेतत्तत्कृणपाङ्बासिचिबाङ्ग्मजब्बारपुस्पार
तउक्तन्यायमूलकमेवाह अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति अत एवं
त्वावपाटंस्तातिङो पूर्वग्रहणं चारितार्थेतद्धि अनन्तरस्यङो घाविधमावापन
क्तिर्वेति सूत्रे ढोपूर्वग्रहणं चसितार्थं तथानन्तरस्यानुवर्तनापेदूघात्यस्यैवनि।

ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाय प्रवर्त्तमानस्य वाऽऽडिबाधकत्वासंभवात् वाऽऽडिप्रव
प॰शे र्त्तते अत एव नौ सत इत्यादि संगच्छते अत एव नदीर्घात्सुप्रावङ्गस्त्यापसा
४ त्प्रत्याख्यानापयत एवेति चेत् कोऽयं प्रतिसूत्रे साध्ये इति साध्य प्रश्ने चाप्रोते
र्निरूपितं अन्नेदेवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विष
22 य एव नास्ति हते देवदत्ते उन्मज्जनेन देवदत्तस्य हननेनोपहतस्य हननेन तु भवति
वोन्मज्जनप्रसक्तेरपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किन्तु हननेनोपहतस्य जातो
पप्लसकलमात्रे प्रसक्तस्यैव निषेधात् प्रतिपदोक्तमपि निरवकाशत्वे सत्येव
बाधकं प्रयोजकं स्य च वृद्धेर्बाधित्वाबेति सूत्रेसाध्ये तत्राह ह्रस्वपक्षमासनप
कं पेप्रतिपदं विधेः पततेबाधकास विषयतो त्याशंक्यानवकाशाहि विधयो
बाधकाः सर्वतः समासातशकवस्ताबेसावकाशाः इत्युक्तं काचित् नेवकाश
त्वासावपि परत्वान्नित्यादिसमवधाने शीघ्रोपदक्षिणेतिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजके

४

पिभ्रात्रप्रक्रियासरवाद्वबेकप्रयोगस्वयमेत्यत्रेत्तदाह प्रकल्प्यचापवा
दविषयंततउत्सर्गोभिनिविशते तत्रत्यस्यापवादमात्रस्यपर्यालोच
नाप्राप्तापिइत्यर्थः प्रकल्प्येत्यस्यपरिस्यउमित्यर्थः अत एव प्रातिपदिकार्थेत्र
त्रेसावकाशेपिषष्ठमपुत्सर्गानकदाचित्तावदुत्सर्गोभवति अपवादेनाबृद्धतीन
तेऽत्यर्थेकृष्टे एतन्मूलकमेवनवीनाः पठन्ति उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यप
वादउपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गंबाधत इति पलस्यस्त संज्ञाग्रेकपदेनस्र
कल्पत्वेति प्रतीकमनुपादायपपठानसंप्रसारणोत्तिपरपूर्वः पूर्वसंप्रसारणे
पूर्वस्यततन्निमित्तप्रतिषेधः अलुके तेनउत्सर्गोऽस्यापवादानेनुगृहीतोपत्यय
स्वाकार्येविनानोत्सर्गोबाध्योऽतितत्पदेऽतितन्त्र अभिनिविशते अप
वादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभंगापत्तेःपरेउन्नयदायोपपादितोनान्याथेवोपा
सेवेकारमासावाद्युपत्रतपवादोनिषिद्धस्तत्रापवादविषयेप्युत्सर्गप्रवर्ततएव

ननु अजीर्णादिनिमित्ते गौरीत्वे निरवकाशत्वाच्छुक्लादिरिति बाधेत तत्र आ
प॰शो॰२ ह अस्यासविकारेऽणवा प्यबाधकसंभावनास्ति इतीदं किंतु स्वतन्त्रं किंतु
४२ मस्याज्ञापकं अन्यथापपन्नतद्व्यवस्थितं किं कृते नञर्थत्वादीषु प्राप्ते तद्
व्यर्थे स्पष्टमेव । एवं परतरगादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका तेना
श्रीकरत्वमीमांसते इत्यादिसिद्धं आप्तमन्त्रज्ञवस्य परत्वेऽपि पूर्वाबाधप्रा
ति अंत्यमात्रं धत्ति तत्र गौतरगत्वादित्वस्य बाधः प्राग् यत्र पर्येकेकय
वृद्वन्तुतरमपि सर्वेषां प्रवृत्तित्वे वेतनग्रहितिरिव एवं केतिके पटः तन्न तु
लौकिकतदेवोक्तास्तु धर्मिग्राहकमानविरोधात्तमात्रधादेवि केते इत्याश
गुलापुरत्नकोरितिसत्रसाध्योकतद्वाहरणासंगतेः इत्यन्यत्रोविस्तरः
ननु ताच्छुक्लादित्वं विषये ग्रहणापि स्यात न च तन्न प्रवादः असत्प्रापवाद
स्यादिकलेन बाधकत्वादत आह तादृशलिंके पुवासरूपविधिनीति एव ४२

अत्वबलप्रतिपदविधित्वेनांतरंगप्रतिपदविधेयोविरोधिसन्निपातेविरोधमिथ्य:अं
संगपरत्वलोपत्वमितिप्रत्यपोतम् पदपोश्चेतिसूत्रेकैयटेनयावत् अतएव
चरमेत्यादौप्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेवयकारप्रश्लेषादुल्लुग्धादिलोपानप्राप्ते
तीत्याशंक्य ऽस्त्यादितिलोपेनसमाहितं नन्वेवमपवादे मिलादौ अंतरंग
स्यापिगुणस्यापवादेनसवर्णदीर्घेणबाधस्यादत आह अपवादोपियद्यन्य
त्रचरितार्थस्तर्ह्यन्तरंगेणबाध्यते निरवकाशत्वरूपस्यबाधकत्वबीजस्या
सत्वात् एवंचप्रकृतेंतरंगेणगुणेनसवर्णदीर्घ:समानाश्रयापवादस्तादर्थ्येपूर्वगुणापा
पवादोपिबाध्यते स्वविषयस्थितनिमित्तनिमित्तकत्वरूपांतरंगविषयेऽप
वागमादेशयोर्नबाध्यबाधकभावोभिन्नफलत्वात् अतएववृद्धिसन्धिस्यात्
धिदीपनीकंवलकोडस्त्र्यायेत्यादौकवचेनन्वधिदानबाधइतियोगेतिसू
त्रेकैयटः तन्न अपवादेनानुक्तदोषेणस्यातिदीर्घाकितत्वान्निसत्वनेसाध्यविरोधात्

प० त्रि
४२

धानंज्ञापकं अन्यथा वोढेति लिट लङ्समो वेश्मा सारूप्यात्लिङ् इति किं लिङ्वधाने
नभ्रांभ्राडिति लिङसमावेशार्थे णत्वविधापके विसारूप्यादिग्रहणानुवृत्तिर्निटः
वाग्रहणं चकृ ततवज्ञापयति वा सरूपसूत्रे ऽपवाद ग्रादेशा त्वानाक्रान्तप्रत्ययस
बन्ध्यतेऽत्र ति केपठितो ध्वनितं तत्फलं तु सदाद्यभूतसामान्ये लिटः कसुरेव
तं पदेऽति ङितिबाधं ॥ ननु ङमो ह्रस्वादित्यादौ ङमः परस्याचिविधिपरत्वे ङम इति
वेति संदेहः स्यात्तत्राह उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयान् अचीति सप्तमीनि
इत्यर्थाद्धृस्वमुपउत्तरस्य चारितार्थ्यं पंचमीनिर्देशोऽनवकाशः इति तस्यादित्युत्तरस्येत्य
स्येव प्रवृत्तिः पत्रतङ्सिद्धुद्धृत्यादौ वुसंपोरम्य चारितोप्यपि प्रयाग्रामि सर्वेनाम्न
इत्यादौ तत्रामीति विसप्तमीत्वे लुप इत्यस्यानर्थक्ता ग्राद्यित्तिपप्रमी आज्ज्ञसा ऽस्त
गीत्यत्र चारितार्थ्येति स्पष्टं तस्मिन्नितिसूत्रे भाष्येकोपटं च ॥ नन्वतः कृकमीति
सत्वे प्राप्तस्तु मीत्यत्र नस्याक्तसत्रावसेयोपादानात्तत्राह प्रातिपदिकग्रहणा

लिसिद्धेनिंदाहमादिसंतेगोकाम्याद्युक्तिविधानमत्रज्ञापकं तत्रखल्तुत्रे: स्वरविशेषाला
वाकुलाच्छलिकोतिविषयसप्तमीतिमताच्छेलिकेरत्नाच्छेलिकेप्यवासरूपविधिर्नेति
बोधयन्निविवकमप्राकमनेत्यादौ प्रयोगच्छनेमिकुर्यातिरेणनुदात्तत्वमप्यलोदावितिपुत्रो
वाधादितिचेन्न लुडदोपदोदात्तस्यनेनदोपयुक्तेविधेनाकायेस्यानित्यत्वात् ॥ नन्व
बहसितल्लात्रस्य सनमित्यादौ पत्र ऽयुतिसाकमित्यत्रलिङ्ः लोटो विषयान:सा
मामवतेस्यत्रखलप्राप्नोति इत्यत आह कस्युटृतुमुन्वसर्येषुवावरूपविधि
नोस्ति इत्यचवासरूपविधेरनित्यत्वाहितिव तथेनित्वज्ञापकंचार्हेकिलेत् चप्नि
तितन्नहिच्चकारसमुच्चयः लिङ्ग्कल्पतचोवाधानाभ्रत इतिकल्पतचेप्रवलोक्तिय
तेन्यत्रविस्तरः वासरूपत्वंत्रेमाष्येस्पष्टं ॥ ननुभ्रःपकेत्यादौ वासरूपविधिना
ल्युडपिप्राप्नोति आदेशेविरूपात्वदत आह लादेशेषुवासरूपविधिर्नास्ति आ
देशकृतवैरूप्यघत्सूलकारेष्वसमानात्तोल्पर्थः अत्रचस्याप्यवलालेङ् चेतिलिङ्व

प.श्री नष्ठे॥ अकृतिकस्तुवंतोनरपदकःसमासइतिविन्नेगनचापरिलाषयास्त्रीप्रत्ययस
४२ मभिव्याहारे तदुहितेदृष्टांनोप्रातिपदिकत्वंतनाप्यधर्मोकोविशिष्टेपिपयसित्वम
तिटिट्यतइत्याशापात् ६९ नन्वेवंपुनपकृत्यत्रप्रवृत्तिःपकृतिलस्यापिप्रवृत्तेबतिस
प्रसारणंस्यादित्यतआह बिसक्तोलिंगविशिष्टग्रहणं इपंचपुंलोमनाकाविति
त्यत्रसाध्येघटघटीगृहणेनालिंगविशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वादुक्तम्... लेपिनान्ये
७०॥ ननुतस्यापरस्यामितिएकवचनंनपुंसकास्यांगार्ग्योगार्गीविस्यापहुक्तमतआ
ह सूत्रेलिंगवचनमतंत्रं अधेनपुंसकग्रहणंमस्याज्ञापकंनित्यनपुंसकार्थेत
नतदित्यन्यत्रनिरूपितं धान्यपलालन्यायेननांतरीयकतयानवोरस्यादानमि
तितस्यापरस्मिन्नत्रैसाध्यस्येहे अतएवाकडारसूत्रे एकेतिचरितार्थमित्यन्यत्र
विस्तरः ७१ ननुभृशादिभ्योभुव्यच्वेरितिविधीयमानःतस्माद्भिन्नेक्वचिद्भिवाभ
वाः सर्वेनीयमापिस्यादतआह नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगति ४२

सामान्यरूपेणाविशेषणत्वेनान्वाप्रातिपदिकत्वाच्चकृत्वात्ग्रहणासंततिलिंगबोधकप्रत्ययवि
शिष्टस्यापि तेन ग्रहणं वा अयमपि नाकिंचित्तस्यापीत्यर्थः अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिकर
णे कुमारः श्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिंगश्रमणादिपाठः स्त्रीप्रत्ययाविशिष्टश्रमणा
दिशिष्टकुमारीग्रहणस्यैव सामानाधिकरण्यं न कुमारग्रहणस्यैतज्ज्ञापकं ॥ पंच पिष
म्यरपोरिति ग्रहणपदविधौ समासांतविधौ महदात्वे स्त्रीस्वरविधौ राजस्वरे ब्राह्मणकु
मारयोर्वाहोर्न उत्तरपदभूमी स्यादौ समाससंघातग्रहणेषु न प्रवर्तते इति तत्र सूत्र
सोप्युपपद विभक्तिनिमित्तकार्ये चनेत्यपि तत्रैव तत्र समासांतग्रहणे तदंतविधौ काकः
बहुव्रीहेरुक्थसक्थ्यक्ष्णोरिति सूत्रस्थभाष्याच्च एतावता सर्वानित्यत्वादप्रवृत्तिः दोषा एव सा
कल्येन परिगणिता इति भाष्याशयेन अन्यबहुव्रीहेः उपसर्जनान्तेति सूत्रस्थभाष्याशय
तितत्राहिकं तद्गोश्चीत्यत्र न प्लुत इति कवापाठे तेन घटबहुव्रीहेरिह योगे न घ
तस्य बहुव्रीहित्वाशवात् नदस्य गतिनियंतानां च यः समासे इत्यपि नैव परिहृते

स्याकारकोंऽशेच सिद्धं तेनाश्वक्रीती सिद्धं अन्यथापूर्वेऽपि अदंतत्वाभावात्क्री
प॰शे ४३ ता त्कारणोदेतिङीष्प्रसंगात् अस्यानित्यत्वात्क्वचित्सत्तुल्यस्यैतरमपि समासःप
यासाहितस्य धनंक्रीतेति अन्येतु अनित्यत्वेनमानतत्रजादित्वादाविल्याहुः अ
त एव कुसकार इत्यत्र षष्ठीसमासोऽपि संगच्छते: पूर्वमेव षष्ठीसमासात्वाद्वा
पपदस्समासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र तावत्कोमिति उपपदमिति सूत्रभाष्य
स्यषत्वात्र हि षष्ठीसमासापवादोपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिके अपवा
विभाषाषष्ठीसमासः यदा षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तद्व्याख्यानं च पद्य
पित्युपपदसमासस्यांतरंगाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाबाधादुपपदसमास इति वा
र्त्तिकं कर्त्ताकं त पाविततदुमपद्व्याख्यानपूर्वमप्येवैतसादिसाध्यपरिभाषावा
सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविशेषणत्वेन क्वाडिसमाससमात्रस्य संगच्छते:
पूर्वमेव लासात् एतेनेवाकारकतद्विशिष्टोपादानएवैव विपरीतं अस्याविधे ४३

नन्वसुकर्मिवपुक्तं वा यत्किंचिदिव इत्यंते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्स्य इन्द्रोऽधिकरणे द्वयं कार्यं
विज्ञायेतोऽत इति तत्त्वार्थे गतिरस्ति न घुव्रा[illegible]मानपेक्ष्युके लोषकृतिरिवति अतस्त्व
तसिन्नेच अतन्नोऽधरे अनसूतत्र आवविषये कांडितिनोक्तदोषः ओपृथेश्व विर
।कावप्रथमाया भिन्यादौ विरक्तिग्रहणादे तन्न्याय सिद्धार्थानुवादः एवं तेन वि सत्ता
वित्यापस्यानित्यत्वज्ञापकमिति चेद् न परास्ता: अनित्यत्वे साध्य समस्त फला भावात्
अत एवाकनेरिचेति स्त्रे कारकग्रहणं साध्यत्वान्तमिति बोध्यं स्वकर्चे पम्भ्वादिस्य
रहितत्वे साध्ये अन्यत्रान्यस इष्टोऽनुक्ता साध्यपूर्वस्वसे दापदित्वं सत्त्वप तिनि रूपि
तेनैतन्मंजूषायां ७२ ननु व्याघ्रोक वृपीत्यादौ सुवेतेन समासात्तेता पेंतरग त्वाद्योप
श्वेद तत्त्वासीवा जातिरनन्तरणोऽपुनः स्यादत आह गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह
समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः उपपदमतिङिति सूत्रे अतिङ्ग्रहणेन कुगतीत्यत्र दपक
येनानाति [illegible] सन समस्यपोत्त्व तयो: सूत्रयो: उपपदे पेत्य स्यनिट्रेयाकाद शानम

पु० प्रो स्याज्ञापकमन्यथाक्वचित्स्यदेव तज्जितत्त्रोरसयोः संबंधार्थं वृद्धो हरत्यानिसुतानि
४४ ऽत्यमनित्यं अतएव त्वलोपाच्च होरित्यत्र चानुकृष्यापि विधीतीपा अंतरेणस्यत्रसं
बंधः लोपश्चेत्यादि इतिसूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थं सकलचकारप्रत्याख्यानेन विकृतरूपं
व्याख्यानादेवानुवृत्तिर्निवृत्त्यानिर्वाह इति तदा स्यात् कुलिजाल्लुकौ वेति
सूत्रस्थ साम्यविशेषान्न तत्राहि ग्रोघंश्चेति सूत्र नुत्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य वो
त्तरस्यामित्यस्यानुवृत्तिस्त्वो कृत्यल्कृ वोचाति नाम्ना प्रत्याख्यातं नन्वत्र
दात्तादिरेतोवातात्स्यपदव्यतेत भजनादभंजनातान्ननुप्राप्नोतीत्यत्राह स्वरति
धोव्यंजनमात्रविधमानेवत् स्वरादेरेकविधाविसर्पः नोदात्तस्वरपदेऽनुदात्तस्य
पिंवीत्यत्र कमाथ च्छितिसूत्रे पृथिव्यादिपूर्वदासोऽस्याज्ञापकमन्यथा पित्यादीना
मनुदात्तादित्वात्सावाद्यप्राप्तौ तेष्वेव ग्रहणमेव घमीप्राक्कमानादेव चस्वरादि
रूपकविधिविषयकमिदं अतएव धातुरनुमानघजादि अच्चकर्तृः पकीत्यादौ ४४

कत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवलात्पर्यवस्थापकत्वेनोपादानमेवेत्यपोह्य
केनेत्याभाष्ये ७३ नलुगिदचामित्यत्र धातोरुदुगितकार्यं तेषु चतेरेवेति नियमेनो
धातोरेव नुमिति सिद्धे धातुग्रहणं व्यर्थमतआह सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः तत्र
वचनसामर्थ्यान्मासुपासिरूपं तत्सामर्थ्यादि धातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन मामकल्तेकि
पितामानित्यादौ नुम्सिद्धिः नामीत्यादि सूत्रे भाष्ये ७४ बहुव्रीहेतत्पुरुषासंवि
ज्ञानमपि तेषां अपि नात्र तत्पुरुषसंज्ञानमपि तेषां गुणानामेव पवपदार्थानां सं
विज्ञानं विशेषणत्वमपि त्वमितितदर्थः पत्रसमवायसंबंधेन संबंधस्य तत्पूर्वपदार्थस्तस्य:
स्तत्रपापसरुत्तासंविज्ञानमन्यत्र प्राप्नोत्यत्र लंबकर्णाचित्रगुरित्यादौ
निजदित्यादूपः इतिचोदाहरणोसर्वनामसंज्ञात्तस्मेसाष्प्रस्पष्टे ७५ तत्तुमदत्त
पिवापूर्वेति नानुकृष्टस्यपतो मुवोभावे स्मपन्ना पनु वृत्तिस्या दतआह चोत
कृष्टेनोत्तरत्र तामुत्वनुवर्तमाने अवधेयपर्यायमप्रेतितिसूत्रे पुनर्ग्रहणं तत्परिहाराय

त्यपि स्याद्भवतिह क्विं ह शोऽङ्गिरा इति चाऽग्रपि स्यादित्यत आह ९ निरनुबन्धकग्रहणेन सानु
१०श्री बन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणेन तदनुबन्धकग्रहणं वामदेवाड्ड्यड्डाविति सूत्रे
४५ ड्यड्यतोऽङित्वमनयोर्ज्ञापकं तद्ययतोश्चातदर्थ इत्यत्रानयोर्ग्रहणं मा भूदिति ॥ पर
स्य पूर्वपदस्योत्तरमन्तोदात्तमिति तदर्थः॥ एवं च वामदेव्येऽस्य पूर्वपदप्रकृतिस्व
र एव भवति तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे सचान्यत्रानुबन्धोपस्थितग्रहणेनेत्यर्थः॥ एते
20 न प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे साधारणोऽदिवत्कोऽदित्यादौ भाष्ये संचारितत्वात् वर्णग्र
हणेऽपि नानुबन्धप्रवृत्तिः स्पष्टं ओः आप इति सूत्रे भाष्ये नानुबन्धेन सानुबन्धस्य ग्र
नुबन्धकत्वाद्दिवात् तदनुच्चारणे एवैषां धर्मग्रहणं कमानात् तेन जश्शसोरित्यत्रैने
त्येति निरनुबन्धकत्वात् ङितश्शस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न संशयः एवमन्यत्रान्यत्रानु
बन्धोच्चारणाभावेऽनेन वनोरचेत्यादौ वनिप्क्वनिपोर्ग्रहणं सिद्धं एकानुबन्धकग्रह
णे संभवतीति नेह ग्रहणमिति भाष्यादिसंमतमित्यन्यत्र विस्तरः ८ ननु कुर्वीर इत्यादौ ४५

नाघच इत्यादिना चारितार्थ्यं अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादनन्तोश्यत्वा
दैतोवस्था इति स्वरो नादिष्टिल्लानित्यत्र ऽत्स्वत्तु ऽ आमिति मतुपुदात्तत्वं चेत्याकरः
स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ७ चेद्धदात्त इति सूत्रे कैयटस्तु ऽप्यनावश्यकोऽस
मभिव्याहृतानुपरोधेऽपि हलो पि ऽस्यानादिवचनमासात्तदुपपत्तेरित्याह तत्र भाष्ये ध्व
नितमेतत् ७ ननु एवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्यान्तोदात्तत्वं च ककारोराकारस्य
नस्यावकाशोऽह ७ हलस्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत् ॥ अस्याश्चपतानाव इति सूत्रे
नैव प्रतिषेधो ज्ञापकः नाव्ययमित्यत्र आदिनकारेण स्वरयोऽप्यपश्चात्कारस्तत्प्रत्ये च्या
नासावाद्विरिति सप्रतिषेधो न पूर्वः न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टं तत आह
पोस्त्वितिवाच्यं तथा सति निमित्तलुते घृ कत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनानुदात्त
प्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ७८ ननु दृढलगुरोरिति
निषेधस्तत्र तिस्पात्तदिवक्षादित्याद्विर्दिवेति किं पि स्यात्तथा पतानाव इति स्वरोऽप्र

प॰शे॰ ४६

विहंति तस्मान्निमित्तमित्यर्थः । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा । अ
त एवात्र सन्निपातशब्देन न संबंधपरः संबंध एव किं तु विघातोप्यविशेषणात्सन्नि
पातोपि गृह्यते अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे पिति कृतीति
तुङ्न प्रातिपदिकान्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् किं तु अतं
त्वविघातस्पष्टमेव न चाप्यपत्वेन ह्रस्वस्य बहिरंगतयासिद्धत्वं अपि कृतत्वब
हिरंगत्वान्नत्यासिद्धस्यांतरंगत्वात् किंच तुकारादिद्वयेन इलादकृतिदुग्रहणा
वेतुग्विधौ बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः सर्वविधिसन्निपातद्वबणीण्यःप्र
स्यपार्वणी बिचालस्यापि निमित्तं स्यादिति एतत्परिभाषाद्वेषानैरूप्यभावद्वारे
वार्तिककृता न निह प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तक एव सन्निपातनिषे
वेन गृह्यते इति मत्वा न प्रत्ययसन्निपातनिमित्तकमिति शंकायां तदुसुपेसुवा
गसंज्ञातशब्दनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति तद्भाष्यविरोधात् किंचैवं शेवो मात्रो

४६

स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगवचनानुवृत्तेर्न्यो पञ्चापत्वात्स्थंत्स्वात्तु पति
रूपकरूपमित्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोरनुपपत्तिरित्यत आह कांचित्स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्त्तन्ते णचः स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापि
का अन्यथा कर्मव्यतिहारे णचः स्त्रियामिति णचः स्त्रियामेव विधानात् किं तेन स्प
ष्टत्वाचेयं व्युत्पादकेनाप्युक्ता ८ ननु सुपथीनगरीति पुंवत्त्वाकाविति सूत्र
भाष्ये पाठात्स्त्रियामिति कस्मादित्यत आह समासांतविधिरनित्य इति तदभ्या
साहपथ्यत्वस्य ज्ञापकं तत्वापायाच्चादिषु जनूराव पाठे तज्ज्ञापकः अन्यथा
स्वैर्वानोदात्तत्वार्थकेन किंतेन स्त्रियां चादिषुप्रतीतिबाधकं भाष्ये स
हेयं ८८ ननु आतनि स्यादातनि कृते षट्संज्ञाप्राप्तेस्तस्य लुक्सात्तयोपा
दासेत्यत्रा त्रिकृतेसंज्ञाप्राप्तेरित्यत आह सन्निपातलक्षणोविधि
रनिमित्तं तद्विघातस्य सन्निपातोपसंबंधनिमित्तो विधिस्तत्सन्निपातस्य

२०प्रो ५८ अंत दृ तिस्त्वस्य मात्मा स्वेजनितः सन्निपातस्य कस्यात्मीय स्यान्ता नस्मात् निबद्धमिति चेन्न ना
सिद्धत्वमपि क यदि निमित्त भावं च प्रत्यासत्ती दयसिद्धत्वात् प्रवृत्तेरी का नंदेन्तादेति स्वेनैव कैयटे
नस्य त्वस्य प्रभूतत्वात् एवं च कर्वंशासि भीपे पिकार्थेऽस्तस्याभिमाबाया: प्रवृत्तिर्न च सेवेति चेन्ना
केनाद्यपेतितिदि हुरोनन तस्यान्यनिमित्तत्वात् पदोसन्निपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः सन्निपातनिमि
त्तकविधानुपादानमपि दितमिति तु नागृहीत एव वंदेरस्यनाकाशं तपकृतिः सन्निपात
निमित्तांग संज्ञा तया परिभाषया ऽलोपस्य निमित्तेन स्यादित्यादि त्याहुः वस्तु नित्यत्वे
न समाहितं कृत्स्नं जंतः इत्यत्र भाष्ये भस्यांग संज्ञया भदत्त स्यांग संज्ञेति क्रमस्ति न च
कुत्र कार्यस्य अव्ययत्वं तु स्यादेव लकाहितदोपसन्निपातस्य विघातानाव्यपसे
ज्ञा या: सत्ता फलं तु अकत्तृ स्यादिति वाच्य एतद् कारणापरसाध्यप्रामान्येन सादृश्य
स्यपरभावात्वा निमित्तसन्निपातविघातकत्वयमनिमित्तमिति तद्येनादोषात् एतेना
श्राकत्तृ स्यादिमपास्तं न च कापेक्षात पदेन तु गेकवाक्यतापन्न संज्ञाविधिकजे कचा

५८

वैनतेय इत्यादावप्यंगसंज्ञापातेनोपनिमित्तत्वान्नापत्यार्थवर्णोऽग्रय इत्यस्यैवेप
र्घे ग्रामणि कुलग्रामणिपुत्र इत्यादौ उत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे पद्याकथंबि
धेत्वं परिभाषयाबाधस्यबाधितिइति कृन्मेजन्तः ह्रस्वस्यापितोतिस्तुत्रेचेक
दृह्रिनातयापरिभाषानुपादिहोशिष्य अतएवपरिभा[illegible]वतीति अतएवप
रिभाषाफलत्वेनदृष्टत्वं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्त्तिककृतोक्तत्वात् चित्तसन्निपा
तनलक्षणनिमित्तत्वमस्यालिंगसप्तम्येः प्राक् खलिभिन्नप्रतीयः सन्निपातनस्यादे घातस्य
स्वास्तिरिक्त्वशक्तिमत्स्वमसतिनिमित्तेनितिक्त्वान्नवेतनामावत्वादौस्पि चेत्नेदीर्घेनाय
त्रिदेलांगउुःसन्निपातेन आतस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात्। न च प्रत्यादित्वा सापेक्षस्य
हीस्य बहिरंगतया ऽसिद्धत्वान्नाचसन्निपाततद्विघातत्वं सिबाध्यान्नातोपि नासिद्धत्वेपि बह
तस्य तद्विघातस्य जायमानत्वेन तन्मव्दत्तेः किं चांतरंगे कर्तव्ये बहिरंगस्यासिद्धत्वेपि तत्र के
ते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः किं चासिद्धे शिक्षसाजिरयान विघाता भावात्मैतस्यातिव्याप्तेः पदव्रकत्वे

यथा बिल्वादिभ्योऽणिति विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कृ गनुना दत्वादित्याप्योत् समुच्चयार्थक
१.शो नन्वाद्यो योगस्तु बिधेयपारेक्ये कालिकत्वे केकादेशिकत्वनियमाभ्यामपि सिद्धावपि यत्तराविष्टव
४५ दित्यनेन पुंवत्वविधानमनित्यमिति ज्ञापनार्थमन्यथा एतनयतीत्यादौ टिलोपेन बडी षिनि
वृत्ते तन्नियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्तेः तदतीत्यादौ सिद्धे पुंवत्वविधेय घांस्तु वृत्तमेवेति
टेरिति सूत्रेकेपठन्तु इदु बिडमाचष्टे एडयती त्यादौ पुंवत्वस्यानवकाशकत्वात् ऐनेयः श्येनेयः इत्या
रितु स्थानीवत्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः नन्तु कुरा शीलमस्याः सिचोरीत्यादौ शीलं छत्रादिभ्योणः इति ही पुनरप्राप्ते निमित
आह नाच्छीलिके णोऽणकृता निमवति अनित्यणि विहितप्रकृतिभाव बाधनार्थे कर्मता च्छील्ये इति निपातनमस्याः
ज्ञापकं नाच्छीलीकेणं ताद्दशोण इजफिस्सिद्धिरस्याः प्रयोजनमिति नव्याः नाच्छीलिके णस्युक्ते स्त्वदस्यां ग्रहणं निता
णादाणेडस्येवकार्य्यं इति सूत्रेभाष्येस्पष्टैया २६ नुनु कसमुभ्यामिति मिार्शेभूजे ईषि ऽ इदुर्वोरुसर्वस्य तन्त्रा कृ धातोः का
र्यमुच्यमानं तस्य स्वयमवति ओणदाडिमायहास्तिनायनार्थवणिकजैलाशिनेयवासितापनिश्रोणहस्यैरवह
ओणहस्ये तत्वनिपातनमेवास्य ज्ञापकं धातोऽस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययकार्य्यं विज्ञानमिति पाठस्तु प्रस्फुटहिरि कृस
त्यादावन्नबारात ऽस्यचई पञ्चास्येत्यमापादेन भाषे: इषितः यत्कार्य्यं प्रत्यपरिज्ञमितिकं तत्रेयं व्यव ५८

अंतरंगायां तदेका वाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरंगगुणादिरसिद्धत्वात् तुगेकवाक्यतापन्नात् तु नगुणादिरिति
बहिरंगात्तन्मध्येऽपि स्थितत्वात् तत्सुत्सुबाध्यपरत्वात् न्यासयोरिति निर्देशाच्चैवानित्यानेन नातिप्रसंगः स्य
द्याचयं कृन्मेजंतः इतिसूत्रे भाष्ये अव्ययानि स्यत्वे फलानि कारिणि कितानि भाष्ये चषणिस्त्रय: प्रत्ययो ब
तीविचारस्यानिमित्तं दाति: आत्वपुग्विधः क्तापयति पुकृदुस्त्वलदी देश्यत ३ सदाधकारस्य चाविधेया
सेति ४ इडिनिधि: आकारलोपापित्वात् ५ ह्रस्वत्व ६ आमनुबंतेोदात्तादुत्तरपदादन्तोदात्तमतपबिमन्तुदात्त
त्वेपूर्वनिघातस्य अपिमान्न परमत्राचा ९ नेदिह्रस्वत्वे संबुद्धिलो नदी कुमारीत्यादि ७ याडेशाड
पिचेतिदीर्घत्वस्य इत्ये स्यन्नप्रकारेबदोषा रवल्वापिसाकल्पेनपरिगणितानाइति भाष्यकारैरन्यत्रवि
स्तरः ८३ ननु पंचेन्द्राण्यो देवतास्यपंचेंद्र इत्यादौ डिगोर्लुगिनपत्योर्लुकि लुकतद्धितेति स्त्रीप्रत्ययलुका
नुकः श्रवणापत्तिरत आह सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपाय अत्र च बिल्वकादिभ्यः छ
स्य लुगिति सूत्रस्थं छग्रहणं ज्ञापकं तद्धि भगिन्या बोधनद्वारा कुको निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं कृत
गागमानगायतर्गतानिल्वकादयस्तत्रनिर्दिष्टा बिल्वकादिबाधेन ननु अेवमपि कुगलङ्मर्थं कृ
तकुगागमानुवादसामर्थ्याद् बलवन्नित्वमिति सिद्धं न्यथा बिल्वादिभ्यः इत्येव वदेत् लघुत्वात् गतप्रति पदोक्तपरिभा

पऽश्लो० ५८

काऽन्यत्र विस्तरः ननु जम्भो विरोधेऽन्यत्र लिटि इत्येव स्यात्तीके डीराधि ग्रहणे चेत्यत्र न्यास्ये पर्दविभा
गाद्योगविभागागरीयान् प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यैर्बोधकत्वेन गौरवं स्यादेव परं तु भाष्यासंमतेयं
टीप्. सिद्धमिति सूत्रस्थ भाष्यविरुद्धा च लनवचेनादेशे इकारश्रुत्यास्थाने योगविभागेनेत्यर्क्तं नमिति विहवः
अर्द्धमात्रा लाघवेन पुत्रो त्सवं मन्यते वैयाकरणाः एङ्ह्रस्वादिति सूत्रयो भाष्ये ध्वनितेयात्मानं
कयदघटितसूत्रे पदलाघवविचार एव न तु मात्रा लाघवविचार इति जकालोनयन्करा कल्लिन्यादि सूत्रे
भुभाष्ये ध्वनितं तं नच दिस्त्रे इन्या हयौ ह न्यूहणयोर्विशेषविशेषविज्ञा सत्राया मूहल्ना हणं एप स्यन्निबति
त्रिस्थे कथं चानीतिनाक्षि येति सूत्रे ऽणो भो मिरितिवाच्यम् तच्चीणिवद्दानि ग्रन्थ्यूहणेनदे केस्वादि
लोपेहल्व्यहणं स्यं तिसूत्रे ऽणोऽरितिन वाच्यमय कस्येति वाच्यमिति चिस्पेववपदानीतिना स्तिल्ना
घवकृतो विशेष इत्युक्तं ग्रचिश्नु इति सूत्रे इणा इति निर्देशो मात्रा इति लाघवरूक्ते भाष्योक्तेः तथा ग्रोतः प्र
यनीतिसूत्रे प्रितिवक्तव्यमर्द्धमात्रा लाघवं ज्ञात्वा यं क्षिवलिप्विति सूत्रे प्रितिनीतिनवक्तव्यं भवतीति भाष्येण
केवलमात्रालाघवं यावदभ्युपर्थ इति क्षेपटोलैः आयेणेतीति पुम्भवम इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकस रामः
दाशिवभट्टसुत सती गर्भजनागोजीभट्टकृतपरिभाषेन्दुशेखरः संपूर्णः हरिः ॐ ॥ ⁖ ॥ ⁖ ॥ ३८.

Acc. 75

33